

ALP 0910

Widener Library

3 2044 091 042 861

HDWID

Проф. Др. З. Гінтер.

218.

ЧАСИ ГЕОГРАФІЧНИХ ВІДКРИТЬ.

З МАПКОЮ.

Переклав М. Ч.

ЛЬВІВ, 1906.

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКО - РУСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІАКИ,
зарєєстрованої спілки з обмеженою порукою у Львові.

HARVARD UNIVERSITY
WIDENER LIBRARY

**З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка
під надзором К. Веджарського.**

Передмова автора.

Книжечка, що отсим передаємо в руки загалу, обіймає зміст шести викладів про історію географічних відкриттів, які мав автор у січні і лютім 1900 р. з припоручення мінхенського товариства людового університету. Кождий з шести розділів, на які поділено матеріал, відповідає менче-більше кождому викладови, хоч не цілком відмежено їх від себе. Повкладено вагу на се, щоб легко зрозумілим способом означити те становище, на яким стоїть нині наше знанє, дякуючи невтомній праці визначних дослідників; на скілько се вдало ся, про се авторови годі рішати. Жалує він дуже, що нова, багата змістом розвідка Е. Г. Равенштайна (Ravenstein), про одного з найбільше — як здавало ся — знаних відкривачів, що одначе все дають почин до нових студій над ними (Мартін Де Богемія — Лісабон, 1906) дістала ся йому за пізно в руки, щоб міг був із неї користати на відповіднім місці. Малка призначена на се, щоб пояснити географічні назви, які подибують ся в текстї.

Мінхен, у маю 1900 р.

I. Старинні та середні віки.

Хто хоче набрати доброго розуміння про велике значіння, яке мають часи відкриття, не зможе обійти ся без сего, щоб трохи блваше не приглянути ся наперед старинному, опісля-ж середно-вічному образowi сьвіта. Аж тоді, коли набереть ся певности, як узкі були межі географічного знання Греків, Римлян та християнського заходу в часі перед хрестоносними походами, — тоді буде можна добре оцінити сей період, що з найбільшою рішучістю зірвав традиційні пута та надав протягом не цілих двох століть земній карті цілком иньший вигляд, а власне сей, який ще нині маємо за правдивий, не вважаючи на деякі виїмки. Від звичайного поняття слова „середні віки“ відступаємо тут о стілько, що сьвідомо відділюємо від них 15-те століття; хоч т. зв. всесвітню історію нових часів зачинають звичайно відкриттям Америки, то з другої сторони історик географії переконаний, що не можна покласти основної різниці між змаганнями пізнання морської дороги до Індії, а тими змаганнями, про які є мова при подорожі Колюмба на захід. Аж до походів великого македонського короля був „земний круг“ — те означене здавало ся вже також старшим

Грекам як цілком відповідне дійсности — майже те саме, що басен Середземного моря. Про інші європейські краї знано дуже мало; на північ від Чорного Моря тягнули ся сарматські степи геть аж до казочних „ріпейських“ гір, а цікавість, що в з другої сторони сеї природної границі, мусіла сама з себе уставати; хоч навіть пітагорейська школа, до якої причисляли ся Парменід, Платон та Арістотель, доказала кулястість землі, так що ніякий освітаний Грек, бодай у IV в. пер. Хр., не сумнівав ся про ту правду, то таки удержав ся сей хибний погляд, що тропічний пояс наслідком горяча, а оба полярні пояси наслідком зима незалюднені, а навіть неприступні. Чогож мали люди шукати в тих негостинних околицях? Що смілі моряки в старині, Фенікійці та Картагінці, справді мали ширший світогляд, те може бути певче; вони вже дуже вчасно відважили ся виплисти поза Гераклеві стовпи на бездорожний океан, щоб привозити цину зі східної Англії та бурштину із німецького побережа, а часто здогадують ся, що у них бували ще більші заходи. Очевидно згадка, що коло 600 р. пер. Хр. єгипетський король Нехо велів оплинути Африку фенікійським кораблям, єсть одинова і не можна таїти сего, що проти можливости такого веліканського чину в такій давній старині також дещо відзиваєть ся; однак один нібито важний доказ проти сего, який нам подає Геродот. що записав сю подію, є для нас радше потвердженням. Йонський історик, що цілком не вірив у круглість землі, впись собі з оповідання про подорож, що нібито в полудневій Африці бачили сонце на півночі, а се-ж виходить консеквентно з основних відомостей з математичної географії. Гідні уваги у всякім разі недавні викопалини Бенга в полуднево-африканським краю Машона, бо з них мусимо здогадувати ся, що фенікій-

ська торгівля сягала до нечувано далеких країв. Також великі перські королі в своїй жадобі країв мали займати ся африканським проблемом, а в одного пізнішого письменника читаємо, будім то якогось високого урядника, якого вислано для розслідування, як далеко на полудне розтягаєть ся суша, мали покарати смертю за те, що вернув із голими руками.

Трохи докладнійше представляє ся подорож Картагінців для відкриття, яку провадив адмірал Ганно; про неї удержала ся по грецьки записана нотатка. Очевидно не довідуємо ся з неї докладно про час подорожі, але деякі обставини кажуть здогадувати ся, що Ганнона вислано в V ст. пер. Хр., щоб доставляти свіжих сил осадам, які заложено вже давнійше з поручення великої торговельної республіки на північно-східнім побережжі Африки, та шукати картагінським осадникам нових місць для поселення. Сей смілий моряк здаєть ся вивязав ся з своєї задачі відважно та щасливо. Як далеко дістав ся, можна означити досить докладно. Найдальшим пунктом були стрімкі прибережні гори, звані „божим возом“; через надмір патріотизму*) хотіли в тім добачити Камерунські гори, але про се цілком не можна думати, бо відповідно до дослідів Гебля (Goebel) дуже правдоподібно, що пункт, від якого Ганно завернув ся, лежить близько побережя „Сієра Леоне“. Звістки Ганнона мають на собі всі признаки справдішності, так прим. що до навмисного підкладання огнів у траві, що ще нині там бувають, а їх дим затемнював небо. Правдоподібно підняли Картагінці також трохи пізнійше під Гімільконом експедицію до іберійсько галійського побережя. Правда, про неї не маємо оригінальної звістки, але що по віростійним свідощтвам в однім описі берегів (Ora ma-

*) Автор має очевидно на думці Німців (прим. перекл.)

ritima) римського поета з пізнійшої доби, Авіана, використаний також сей переказ, то маємо нову нагоду дивувати ся енергії, з якою брали ся Картагінці до відкривання далеких морських берегів. Ну, певно, се все діяло ся не для ідеальних цілей; як у Фенікійців, так і в їх потомків стояли на першій пляні виключно торговельно-політичні інтереси. Таж про їх капітанів говорено пізніше, що вони були б радше жертвували свій власний корабель, як показали дорогу до власних жерел доходу комусь чужому, в кім бачили свого конкурента. В повійших часах показала ся подія сего рода, як її нам переказали старинні автори, байкою, але вона вказує, як стерегли ся по тодішнім поняттям ті безсумлінні пани світової торгівлі. Мабуть ділав їх примір на сусідів заховаючо, а король Соломон дав себе намовити, щоб заключити з своїм братом, королем Гирамом, торговельну спілку для вихіднування краю „Офір“. Чи сей край лежить у східній Гіндостані, чи близько проливу Баб-ель Мандеб — се менче подібне до правди — в то можемо не входити.

Війни Олександра спричинили величезне розширене географічного горизонту, хоча не може бути виключене, як доказує трохи пізніше письмо забобонного Ктезія, що з тими подіями вязала ся дика погова за пересадними небезпеками. Персія, Гедрозія, Бактрія, передня Індія аж до Пенджабу перестали бути порожніми назвами без змісту, а про краї та народи, яких треба було шукати ще дальше на схід, діставали ся на захід перші, непевні відомости. Розумієть ся, географічне та картографічне розсліджене не держало рівного кроку з щораз більше зростаючою скількістю поодиноких поучаючих звісток, а александрійський бібліотекар Ератостен із 3 ст. пер. Хр., який впрочім причинив ся багато для розвитку науки, поповнив один тяжкий в наслідках блуд, від якого

не могли увільнити ся навіть його наслідники, та який ще коло половини 18 ст. скривляв карту землі. „Заселена земля“ розтягала ся з заходу на схід за далеко, а те можна було пізнати по хибнім викривленню Середземного моря; коли опісля пізнано краї, що лежали далше на схід, то й на них перенесла ся та сама похибка. В 1 і 2 ст. по Хр. зачали александрійські купці провадити торгівлю з Китаєм та задно-індійським архіпелагом; наслідком того знаємо про півостров Малякку („золотий Херсонес“), про остров Яву та про портове місто Каттігару, що лежала в „серичнім“, себто шовковім краю; положення сего міста означувано все доси гіпотетично. Не певно се, чи сего місця, що мабуть лежало недалеко гирла Синьої ріки, маємо шукати ще в полудневій околиці „Тінаї“, чи вже у власнім краю „Серіка“, відти на північ. Також Китайці були вже тоді підприємливими купцями та на корисно положенім острові Цейльоні („Тапробане“), що тоді відгравав ролю нинішнього Сінгапоре, стрічали ся з Греками, Персами, Арабами та Індами. Тим торговельним взаємням можемо приглядати ся довго, аж пізно у візантійську еру. Повстали навтичні вказівки в часен тих, що мали плавати по східних морях; в часі коло Христа мав жити сей купець Гіппаль, що перший подав своїм землякам звістку про дивовижну зміну періодичних вітрів („монсунів“) на Індійським Океані.

Але також на заході панував грецький дух розсліду. Малоазійські мешканці Фокеї, що їх прогнали були Перси, заложили собі були в своїй осаді Массілії, в нинішній Марсєлії, емпорію (торговельну стацію), що не могла бути щасливіще положена для посередництва між Греками і Галлями; тут жив підприємливий чоловік і через нього дізнав ся вперве класичний світ про британські та германські мрачносірі краї. Пітеас

із Массалії жив рівночасно з Олександром Великим, так що розширення границь географічного знання на схід та на північний захід наступило майже одночасно. Він був у першій лівій також купець, але його головна увага була попри тім звернена й на всі подибувані географічні явища в нових краях, в яких мусів обертати ся; слідав приплив і відплив моря, сконстатував, що в висших шпринах сонце в літі описує менший лук під виднокругом, та описав загадочну гру красок „морських легких“, що згідно з Герляндром можна уважати за полярне світло, перед тим цілком не знане в полудневих краях. Пітеас пізнав полудневу Англію, осередок цизових покладів, та описав остров із заходу; був також на побережі Німецького моря. Як найдальший пункт на півночі, до якого доїхав, означував остров Туле (Thule), якого правдиве положення дало причину до багато суперечок. Старший здогад, що остров Туле треба ідентифікувати з Ісландією, мусить серед усіх иньших обставин упасти; радше можна би думати про Фер Ер (Fär Öer), колиб руководити ся вказівками що до стану сонця, однак вкінці найправдивше се, що Пітеас не дійшов був далше гебридійських та шетляндських островів. На жаль ті, що жили пізніше, не оцінили справедливо відважного подорожника, бо не мали потрібних астрономічних відомостей, а передовсім скривдив память про нього впрочім так теніальний географ, Страбон, через те, що кпив собі з фактів, які були без сумніву правдиві, однак звичайному розумови пересічного Грека були цілком неприступні.

Римська світова держава мала для географії в основі те саме значіння, що македонська; лиш нові вражіння, що лучили ся з побідоносним діланнем пануючого народу, були трівкійші. На полудне ціла Африка з сеї сторони великої пу-

стині стала їх провінцією, та через те знаним краєм; глибоко в Сагарі стрічають подорожні ще нині пам'ятники з латинськими написами. За Нерона вислано вже експедицію для відкриття жерел Ніля, що в кождім разі мусіла дійти що найменше до місця, де сходять ся обі великі ріки, які плывуть із жерел. На півночі в Європі вступили Римляни в сліди Пітея; піктийський вал вказує, що з винятком шотляндської височини цілий острів Великої Британії був у сильних руках і правління було там у порядку; римські фльоти плывали часто в гирла великих східнонімецьких рік; вкінці у природника Плінія, що згинув у 79 р. по Хр. підчас великого вибуху Везувія, знаходимо першу згадку про Балтійське Море та про „острів“ Скандію, що лежить від того моря на північ. Між замляндським берегом, що тоді, так як і тепер, займав перше місце між тими місцевостями, звідки добуваєть ся бурштин, і варягськими краями панували незвичайно живі взаємини; їх дороги можемо досить докладно зреконструувати при помочи монет та предметів до прикраси, які декуди подивують ся; за подвжників та посередників сеї торгівлі подають нам „Етрусків“, та справді не підлягає жадному сумнівови се, що вже в передісторичних часах приношено з горішньої Італії до теперішньої Німеччини численні товари до заміни. Таж Ф. Лінденман знайшов в одній юрській печері у Франконії тягарок із безсумнівно єгипетською сінатурою! Так у пізнійшій римській цісарстві (виявши край, найдальше на північ та північний схід) ледви чи був який край, в Європі щоб хоч у певній мірі не знаходив ся під впливом італійської культури.

В Азії панували цісарі якийсь час над обширом, мало-що меншим від сего, який колись був під владою діядохів, а римські передові сто-

рожі зносили ся з усіми можливими народами в центральній Азії. Мало що не прийшло також до зносич між Римлянами і Китайцями, хоч не до привязних. Коло 95 р. по Хр. вийшов був у похід один вождь китайської держави, побив турецькі та татарські племена та дістав ся аж до східнього побережа Каспійського моря; звідси — як подають китайські жерела — задумував напасти також на краї західнього цїсаря Ан-ту-ну, — Антоніна Пія; однак опісля відступив від сього наміру, певно на своє щастє. Але як обі ті держави полїтично цїлком не зносили ся, так їх піддані все зіставали в тїсних торговельних взаєминах; через середню Азію провадило кілька „шовкових доріг“ до Китаю, що ними ходили каравани. Живійші зносини були через Тянь-Шан, а ті, що нині менше оживлені, йшли через Квен-Дюн. Багато думано над положеннями менше людних місцевостей, в яких відпочивали купці, що торгували шовком, по невігодах подорожі, а дослїди Северцова, заряджені там на місці, здаєть ся вияснили деякі погляди. „Камяну вежу“, про яку часто згадуєть ся, треба було перенести після сего на кінець аляйської долини, а теперішній Кашгар був би майже те саме, що „стація купців“. Ті позитивні дані, які маємо з старини, редукує ся на ділі до одної звістки, що її казав донести собі македонський купець Маєс Тиціян через своїх агентів. Ту звістку ужив опісля коло 60 р. по Хр. вчений Марин із Тиру до свого представлення цілої землі. Чи який чоловік із західних країв дійшов коли до столиці Серийців, до нинішнього Сінган-фу, не знати. Коли Китайці в 2 ст. нашої ери уступили з басену ріки Тарім, потерпіла безпосередна торгівля значну шкоду, бо перейшла головню в руки Персів. Однакож звязь між Китаєм і західною Європою не устала цїлковито віколн; пригадуємо тільки оповідання, властиво

неісторичне, про візантійських черцїв, що мали принести за Юстиніана перші яйця гусїльниць шовкових мотилїв у вижолоблених палицях. В усякім разї та обставина, що від 6 столїття прийняла ся управа шовку в теплїщих околицях Європи, ослабила безпосередні зносини з найдальшим сходом; близько сїм віків уплило, заки ва-зочвий Китай мїг зближити ся знов до Європи.

Наукова географія в другім александрійськїм періодї мала сим способом спроможність дати цїлком влучний образ великої частини нашого сьвітового східного острова. З великим посьвяченем підняв ся сеї задачі астроном Клявдій Птолемей, сучасник цїсарїв Траяна та Адріяна, якого знаємо головню як творця геоцентричної планетної системи, що держала ся понад 1300 лїт із майже неослабленою силою, та лиш дуже поволї зробила місце справленій системї Коперніка. Як географ здобув собі Птолемей безсмертну заслугу через те, що зложив усї знанї йому місцевости відповідно до географічної ширини та довжини в табелї, а що подав теж рївночасно правила, на підставї яких можна, рисувати мапи більших та менчих частин землі, — то можна сьміло сказати, що він підніс географію до справдїшньої науки. Сам він не додав атласу до свого великого твору; аж пізнїйше зложив його з трудом Ататодемон в дусї та цїлком по вказівкам учителя. Побїч Птолемея стає в ряд правдива фала поменчих географічних підручникїв, супроти яких зїйшов епохальний твір Птолемея на другий плян. Помпонїй Меля та Дїонїз Перїєтет — се ті письменники, що з них брано географічне знаннє в далеко пізнїщих часах, передовсїм у часах гуманїзму.

Десь від 4 ст. по Хр. почала загальна наука швидко падати, а й географія не остала без шкоди. Як сьвідчать невідрадні письма Етика, Аноніма з Равенни та Козми Індикоплова, упала

також та основна правда, що земля в кулею, яка свобідно уносить ся у всесьвітї, а з'ображення землі та неба цілком не піднесли ся вище тих, що знаменують наївну грецьку мітольоґію та що їх можна вчитати в тзв. Гомерових піснях. На місце картографічних представлень Ератостена та Птольомея, що були основані на здоровій географічній підставі, виступили дивоглядні образи, чи то римські карти доріг із пізніщої доби на лад т. зв. „Tabula Peutigeriana“, чи то ще невдатіші „колові карти“, в яких являє ся Єрусалим як „пупок землі“. Такі карикатури заховали ся аж до пізна в середні віки; для дослідників в вони задля своїх гео- та етнографічних дивовижностей правдивою копальнею, і за те треба бути вдячним К. Міллерови, що зарядив повне легко приступне видання усіх тих рідкостей. Що у західних народів устала також цікавість до географії в тіснішій значіню, се не повинно дивувати при таких станї річи. Лиш кілька яснїщих промінїв принадково осьвічує ту темноту, а се маємо завдячувати лиш тій обставинї, що там, де старі культурні народи не могли вже власними силами йти вперед, виступали молоді покоління.

До них належать у першій мірі британські Кельти, а між ними знов ті, що мешкали на „зеленім“ острові. Тут, у численних монастирях, удержало ся вище духове жите та більша рухливість, щоб об'являла ся як при розширюванню віри, так і задля сеї природженої охоти до подорожування, що вже від давна була приметою „Скотів“, та спровадила до Німеччини такого Галля, Фрідоліна, Колюмбана, Кіліяна, Вінфріда і т. д.; ірїйські висланці закладали христїянські колонїї на гебрїдських, оркнїйських та шетляндських островах. Звідси дістали ся вони до далекої „ледової країни“; а те не вдало ся було Пітеасови. Після Ірляндця Дікуїля, що сам написав був один

географічний твір, який мусимо осуджувати лиш, що правда, відповідно до знання того часу, прийшли кельтійські місії до Іселявдії коло 795 р., і майже 100 літ пережили вони там серед дуже тяжких обставин. Між рр. 870 а 880 мусіли вони уступити перед північними мешканцями (Норманами); подорожами Норманів із наміром відкрити займемо ся пізнійше.

Коли полишимо на боці сей цілий епізод, у подробицях на жаль майже цілком незнаний, то мусимо признати, що з початком середних віків чільне місце досліду випало Езропейцям майже цілком з рук. Іншпий нарід, що мав свіжі, молодечі сили та енергію, підняв його, нарід, що був запалений новими ідеями, та для того здібний до розв'язання найтрудніших задач. Уже частійше підношено се, що то виглядає просто на чудо, що дикий, пустинний нарід, у якого доси не було найелементарніших завязків держави, не лиш завоював протягом кількох віків більшу частину цілого тоді знаного світу, але також став спадковцем наукового образования Греції та Риму. Правда не треба забувати, що слово „Араб“ є збірним понятєм, та що з тих численних учених, яких імена переказала нам арабська література, лиш дуже мало жидо на самім півострові; о стілько численнійше виступають Еспанці, Марокканці, Єгиптяни, Сирійці, Мезопотамійці, Перси та Туранці. Однак їх усіх переняла ідея арабської народности, а одвоцільна релігія, культура та наукова бесіда удержувала всіх у з'язи. Якуж величезну користь мусіли мати подорожні з вищими стреліннями, коли усюди, від побережа Атлантийського Океана аж до Аральського озера стрічали ся з людьми, з якими могли без перешкоди розмовляти язиком зрозумілим усякій образованій людині! Нині та добра прикмета в великій части упала, бо людову арабську бесіду, якою говорять у Ма-

гребі, ледви чи зрозуміли би в Мекці та Медані, але тоді, коли коран, збірник законів усіх ісламських народів, регулював бесіду, річ мала ся цілком пнакше.

Араби переклали усі класичні грецькі твори та додали їм докладні коментарі, і через се піднесли знов астрономію та математичну географію до сего високого становища, на яким вона стояла вже давніше. Пильно взяли ся до географічного означування місць на землі, і через се могли перевести коректно картографію; її, що правда, ніколи не видосконалено як слід, бо орієнтальна фантазія ставала часто на перешкоді тому, що рисував. Однак ті недокладні арабські начерки не лишили ся ніколи без вартости; так по виказаню І. Міллера (Müller) вже добре знали в 13 ст., що Білий Ніль вицливає з трьох озер; рисовано се хоч дуже схематично, однак дійсно вірно. Керманч, що плавав тут і там по Індійським Океані, як опісля переконав ся з здивуванням Васко Да Гама, знав спосіб знайти дорогу зі звезд; при помочи примітивного кутомірника та певного рода мірничого шнура, міг дійти до необхідної висоти та означити бодай степень ширини, де знаходив ся в тій хвилі корабель, з досить великою певністю; догадують ся, що той мірничий шнур, се праобраз „Якової палиці“, яка пізніше була дуже славна. Бітнер і Томашек опублікували недавно цікаву моряцьку книжку „Могіт“ (морське зеркало); в ній знаходимо усе арабське навтичне знання; компіляцію поодиноких прагя зробив вперше 1554 р. турецький адмінал Сеїді Алі, щоб дати своїй маринарці провідник, в яким не було би жадних невірних додатків. Однак приписи та досьвідн, що з ними там стрічаємо ся, походять із давнішого віку; вони взяті з арабської, перської та індійської традиції з передпортугальських часів.

Описи країв, що їх знаходимо у арабських географів Масуди, Албіруні, Якута, Ібн Гаукаля, Ібн Батута, Едрізіо та як там вони всі називають ся, як також у Льва Африканського, якого можна до них також причислювати, виходять, розуміється, далеко поза межі понять старинного світа. Деж перше можна було знайти такого подорожника, яким був невтомимий Ібн Батута, що міг описувати Сенегаль та Єгипет, які бачив на власні очі? Цілий Судан стояв отвором для арабських дослідів, коли в 13 ст. дістав ся магомеданізм аж до Борну та Сокото; на східнім побережжі сягали арабські торговельні осади аж до ширини Мадагаскару; сусідній архіпелаг „Місячні острови“ (Комори) ще нині цілком опанований арабським елементом. Хибний погляд Птольомея, буцім то Африка вигинається на схід, справлено, а Індійське море перемінено на отвертий від полудня океан. На сході почав арабський вплив обнімати вже Сундайські острови, а зносини з Китаєм були такі живі, що в великих торговельних центрах могли повстати цілі арабські дільниці міст, із другої знов сторони з Туркестану занесено Іслам до властивого Китаю; ще тепер знаходиться ся над горішнім Янтсе-кіяном місцевости з переважною мусульманською людністю; про ті всі скрайні сторожі мусульманської віри були відомости в осередках арабської вчености, в Бохарі, в Тусі, в Багдаді та Дамаску, в Каїрі та Тунісі, в Марокку, Феї та Кордові, так що могла витворити ся величезна землеписна література, погребана в великій частині все ще в рукописах. Мабуть є ще вигляди на деяке цінне збогачення нашого знання; так виходить здається з замітки Ібн ель Варді, що лісабонські Маври ладили експедиції на західне море в тій цілі, а се висказували ясно, щоб там відкривати нові краї.

Що правда, поміч, яку несли арабські здобутки науці на заході, що поволі знов будив ся до життя, не була така дуже значна, але знов не треба низько цінити впливу, який мали ті здобутки. Хрестоносні походи та паломництва були посередниками в заміні думок, між сходом і заходом, та не бракувало відважних сьмільчаків, що під проводом спосібного перекладчика (turcimanno) не лиш відшукували сьвяті місця, але й поза ними шукали нових країв та міст. Ренський рицарь В. Гарф (Harf) був навігь сеї гадки, що він формально переїхав Африку з полудня на північ, а в пайновісних часах посьвятив Зайдліц (R. von Seydlitz) багато труду тій задачі, що її ледви чи можнаб розв'язати, а то виказати, що незначна відомість про ту подорож цілком не противить ся географічним фактам. До паломників та до борців за віру прилучали ся купці, а великим торговельним республікам: Пізі, Генуї та Венеції, належить ся безсумнівню та заслуга, що вони значно причинили ся до географічного пізнання сходу. Також розумні регенти підпирали контакт християнського та сараценського знання, прим. цесар Фридрих II, один із перших. Його підданим був той Леонарді Фібоначчі, що в арабських конторах у Бугії та Каіровані присвоїв собі знання нової індійсько-арабської чисельної системи, та впровадив в Європі на місце тяжкого машинального числення на „абаку“ сю модерну методу, по явій місце, де стоїть цифра, і zero мають певну вартість. Коли в меровінгській та по частини ще каролінгській добі стояло знанє так дуже низько, що прим. зальцбургського єпископа Віртіля потягала церков до відповідальности за ересь, яка мала містити ся в науці, буцїмто з другої сторони землі живуть люди „антиподи“, — то за саксонських королїв та Штауфів настає радісний зворот, як вказують особливо поодинокі стихи, що

в них подавано науку географії. Безнастанні війни з Данцями, Славянами та Малярами з своєї сторони причинили ся також до цього, що усунуто переказувані байки та посунено вперед географічне знанє. Власне тоді лучили ся далеко на півночі Європи події, які приневолювали до формального розбрату з старинними географічними доктринами, та колиб можна було тоді відповідно подовідувати ся про ті події на цілім дальшійм континенті, то се булоб мало величезні наслідки. На жаль се не стало ся і аж у нових часах оцінено як слід великі відкриття північних Германів відповідно до їх правдивого значіння.

Під кінець 8 ст. скинув король Альфред пута данського панованя та зробив свій край осідком вищої духової культури, в міру того, як на се його сили вистарчали; він сам брав ся до писаня, щоб виразити ту тенденцію через перекладаня значнійших літературних творів на англосаксонський язик. Всесвітня історія іспаського сьвященника Орозія, опрацьована Альфредом — по думці Доберенца (Doberentz) підстава для цілого ряду космографічних писань середних віків — се дуже цінний пам'ятник в історії географії. Однак король не вдоволив ся тим, щоб удержати знанне давнійших часів у систематичнім порядку, але також старав ся мати відомости про своїх сучасників, і д'ятого стрічаємо на його дворі також одного чоловіка, що міг представити дуже важну річ, а то вигляд сеї часті Європи, яка положена найдальше на північ, бо її бачив на власні очи. Був ним Норвежець Отар¹⁾, багатий власитель земель у північній часті свого рідного краю. Він відважив ся на таке підприємство, через жа-

¹⁾ Othar, англосакський Ohthere.

добу знання, а се одинокий випадок у тих часах. В жадній сьмільй подорожі вікінгів, про які знаємо і незадовго будемо оповідати, ніколи не була теоретична цікавість властивим провідним мотивом, так як то можемо сказати про висше згаданий випадок. Отара перла цікавість (як оповідав потім королеви) довідати ся, як далеко розтягаєть ся земля на північ та чи дальше в тамту сторону живють люди; він вирядив у до-рогу один корабель та поплив ним у північнім напрямі, аж побачив, що беріг вигинає ся на схід, а опісля знов на полудне. Бачив лиш рідко на березі японське населення. В кінці вплинув в одну ріку, якої береги були замешкані густійше. Се була здаєть ся Двіна, і він стрінув ся з народом Біярмів („Bjarmar“), а з ними могли Нормани про-вадити торговельні зносини, хоч не розуміли їх бе-сідв. Отмар сполучив приємність із пожитком та забрав ладунок зубів тюленів (Walross), що тоді бу-ли дуже покулним артикулом; навіть іще значно пізнійше зачуваємо, що охрещені германські Гренлянді складала папі свою данину з таких зубів.

Так коло 900 р. зносини Скандинавії з реш-тою Європи не представляли жадного сумніву, однак се розпізнання мостило собі лиш дуже поволи дорогу. Науково усталив сей факт коло 1075 р. катедральний схолястик Адам, що жив і учив у Бремен; він був учений та бувалий чоло-вік, якого можна вважати справедливо за пер-шого німецького географа, хоча його книжка „Про острови далекої півночі“ написана по ла-тинськи. Для пізнання Скандинавії та надбалтій-ських країв має вона разом із книжкою трохи пізнійшого данського письменника Сакса Грама-тика, неоцінену вартість. Не вважаючи на те, були краї Швеція та Норвегія майже цілком незнані для решти Європи ще багато століть; звичайні

мапи надавали півостровови вигляд рівнораменного трикутника, якого підстава йшла рівнобіжно до рівнобіжників. Аж у першій четвертині 16 ст. виказав Баварець Яків Ціглер (Ziegler), що вісь Скандинавії має дійсно напрям полуденника.

Правда, про Норманів знали більше, як декому було се приємно, бо розбійничі напади тих дикунів-мореплавців неспокоїли усі прибережні краї західної та полудневої Європи. А рівночасно вони, присилувані політичними межусобицями та економічним недостатком до еміграції, відкрили та здобули новий, полярний світ; за його властителів вважаємо їх іще нині. В 867 р. висів Надодр (Nadoddr) на беріг Ісландії, і коли за ним пішло більше земляків-Норманців, ірійські поселенці уступили ся, як згадане, перед ними зі свого рідного краю. З того острова, що виглядав немов скаменілий ізза численних вулканів та ледівців, ніколи не можна було багато сподівати ся, і так він служив за пункт виходу для тих, що шукали нових посіlostей. Очевидно оба перші відкриття Гренляндії, Гунберна (Gunnbjörn) та Снеберна (Snaebjörn), оба в 10 віці, треба завдячувати лише припадкові, і вони остали без дальших наслідків; але в 982 р. вибрав ся Ерік Рауда (червоний Ерік) „до краю Гунберна“ і поселив ся там із кількома своїми прихильниками, бо йому було в ріднім краю за горячо під ногами, та не міг погодити ся з тим державним устроєм Ісландії, який вже тоді був там заведений. Щоб звабити нових осадників, уживав такого хитрого способу, якого уживали також декотрі пізніші кольоністи: Вислав послів до Ісландії та казав їм описувати, що його посіlostь, се „зелений край“ (Grönland, das grüne Land). Брехня зробила своє; витворив ся значний еміграційний похід до Гренляндії, так що поволи могли навіть повстати Гренляндські єпископства.

Пізнійша судьба тих найдальших Германів не може бути вже предметом нашого оповідання. В 14 віці пропали ті оселі, може менше через воєнні непорозуміння, як через страшні пошести; се певне, що „чорна смерть“ панувала навіть там. Тубольці ледви чи мали змогу вигубити упертих, завзятих Германів; коли однак устав наплив людности з їх краю, та коли поволи настало мішання Норманів з Ескімосами, мусила улягти сама з себе висша народність низшій, що була ліпше обзнайомена з прикметами полярного сьвіта.

Гренляндці відкрили ще 500 лѣт перед Колумбом північно-американський континент, одначе се щасливе відкритє не потягнуло за собою тривкіших наслідків. Адам із Бремен примістив також ті нові, північно-західні краї в своїм географічнім перегляді, але само собою розумієть ся, що з сеї короткої нотатки годї було цілком докладно означити то місце. Як довго не було нічого більше на річч, не вірили ще в ту відомість, а вчений автор твору: „Historia Norvegiae“, Кранц (Crantz) коло 1500 р. дивив ся на ту вість ще навіть досить недовірливо, хоч були причини до здогадів, що Адам довідав ся про се від ісландських скальдів, яких спровадив був на свій двір данський король Свен Естрітсон (Sven Estrithson), покровитель сього вчителя бременської катедральної школи. А ті люди могли добре на тім знати ся, бо в дійсности все, що знаємо про Норманців в Америці, походить з ісландських заґ („sagas“), а пізнійші редакції історії відкритє безсумнівно брали в суміш правдиві та хибні річи. Аж тоді коли Ріве (Reeves), Мок (Moka), а передовсім Шторм (Storm) взяли ся за строге слідження жерел також тут, маємо спроможність утворити собі справдішній образ стану річий. Нарис Ісландця Арі (Ari)

з 12 ст. зроблений під впливом оригінальної звістки якогось Торкеля (Thorkel), мусимо вважати за головне жерело; з нього можна брати матеріал певніше, як з описів, що походять із другої та третьої руки.

Звичайне оповідання про се таке. В вісімдесятих роках 10 ст. плів Бярні (Biarni) з Ісландії до Гренляндії, але збив ся зі звичайної дороги, а при тій нагоді відкрив нові краї, які опісля названо: „Helleland“ (край плоских скал), „Markland“ (лісистий край), „Winland“ (край вина); Арі Марсон додав іще до сего „Nvitramamaland“ (край білих мужів). Ті відкриття, що носять на собі ціху припадку, спонукали Лейфа, сина Еріка та спадковця його підприємливої вдачі, що вислав там експедицію навмисне в цілі заселення, і йому вдало ся віднайти дійсно сей Вінлянд та заснувати там колонію. Таке звичайне оповідання, в котрім грає ролю також Німець Тіркер (Tyrker) або Дітріх (Dietrich); він мав звернути увагу на дике вино, яке там росло буйно, Норманам, необнайдомленим із сею рослиною, та показати їм, як обходити ся з виноградом. Досліди Шторма, з якими згоджує ся теж Американець Рівс, обмежають ся меншим числом дійсних фактів. Коли Ерік об'їхав в рр. 982—984 західне побереже Гренляндії та 986 р. зачав переводити намовлених переселенців в Ісландії, Лейф шукав просто дороги до Норвегії, і йому пощастило ся знайти її в 999 р. В старім краю приймив Христову віру та вернув назад до Гренляндії; здаєть ся при тій нагоді відкрито справді Вінлянд, бо східні вітри надавали кораблям такий напрям. Батько Еріка пробував йти за сином, однак не дійшов до ціли, бо плів занадто на полудне. Одначе та невдача спонукала Норманця Торфіна Карльсевна (Thorfinn Karlsevne), який щойно прибув з Ісландії до Гренляндії, відкрити вже раз ту заслону, що ще закривала захід; коли в кінці відшукав

дорогу Лейфа, то йому пощастило ся прибути до трьох прибережних країв, які вважав за острови та їм надав висше згадані назви. Він остав у Вінляндії та замешкав там на стало, однак уже по трьох роках мусїв уступити перед нападами „Скрелінґерів“ (Skrälinger), себто карлів; не були се Ескімоси, як перше хибно здогадували ся, лиш червоношкірці, що робили трудности також іще пізнійше Европейцям, які тут жили. Пізнійші проби, взяти наново в посідання негостинну землю, яку покинув Торфін, не вдали ся, і так норманська кольонізація в північній Америці була лиш перемінаючим епізодом. Твердження, яке часто чуємо, що знайдено якісь сліди сеї кольонізації, рунове письмо або розвалини старогерманського міста „Норумберга“ (Norgumberga), не має жадної підстави; Нормани приходили і відходили знов, а їх присутність не зазначена в пам'яті нічим иньшим, як лиш вповні достовірними відомостями з староісландських рукописей. Торкель та Арі не знають також нічого про знавця вина Тіркера, якого по всіх обставинах треба вважати за мітичну особу.

Але де лежав той край дикого вина? В новіших часах шукали його, головно з причин, які подавала географія рослин, трохи більше на полудне, в Maine, Vermont, а навіть Massachussets. На найстаршій мапі північних країв, яку маємо (Sigurdi Stephaniі terrarum hyperborearum delineatio anno 1570) представляєть ся „Promontorium Vinlandiae“ як півостров, що висуваєть ся стрімко з полудня на північ. Ми маємо причину приймати ту гіпотезу старого картоґрафа, одначе в дуже зміненім розумінню. Шторм перекинув ся по розваженню усіх аргументів за і проти, на сторону тих, що приймали півостров Нової Шотляндії за норманський Вінлянд. Моряки 17 ст. кажуть, що на Кап-Бретоні стрічали ще дикий виноград;

коли знов подумаємо, що по гадці визначних кліматологіів підсонне східного побережа північної Америки зближає ся постійно до скрайно-континентального типу, то мусимо признати за можливе, що перед девяти соткамп літ границя винограду йшла в вищих ширинах, як нині. Перед енергією норманських лицарів на морі мусимо серед усіх обставин мати глибоке поважання; самож собою зроуміле те, що вони не були в стані удержати ся на таким далекім становищі. Мореплаводство не стояло з перністю на низькім степені у народа, що мав спосібности до таких моряцьких робіт. Зложено навіть, у кождім разі трохи пізнійше, цілі підручники до плавання по північних водах; Дальгрен відкрив такі приписи в одній „зазі“ монаха Гунлявта Лейфсона (Gunlaug Leifsson) і в описі Гренляндії Івара Бардсона (Ivar Bardsson).

Дійсні відкриття на Атлянтійськім океані дійшли на той час до кінця, бодай коли як мова про північ; тим радше заповнювали картографи далеке, одностайне морське плесо творами своєї фантазії. З гібернського народнього переказу виходило, що десь на морі, на захід від Европи, лежить острів св. Брандана (insula Sti Brandani); ремінісценції з Плятона та з Плутарха причинили ся до сього, що в кінці повстало дуже багато океанічних островів, яких ніхто ніколи не бачив ані теж не буде бачити. До них належав між иньшими острів Бразиль (Brazil), на захід від Ірляндії, що пізнійше мав обходити своє воскресення в дуже зміненим виді. Архіпеляг „Фріслянді“, який хотів Сігур кождим способом всунути між Гренляндію і Ферее (Feroë), треба безсумнівно вважати за хибне поняття Овечих островів (Får-øer). До тих фантазій про острови зачато знов зближати ся, коли стали займатися мапою, яку виготовив для представлення небезпеч-

них подорожій братів Зено рисівник, що впрочім жив пізнійше. В 1390 р. плив Венеціанець Ніккольо Зено по Німецькім Морі; йому розбив ся корабель коло Фер-Еер, і він вступив у службу володаря сього краю, князя „Ціхмні“, що відносив ся до нього дуже прихильно. На запрошення Нікколя поплив там його брат Антоніо, та хоч тамтой незадовго потім помер, Антоніо вдержав таки цілих десять літ на північній громаді островів; про тамшні відносини доносив він листами своєму братови Карлови, що зістав був дома. Ті листи лежали незужитковані більш сотки літ в родиннім архіві. аж пізнійше один молодший Ніккольо Зено оголосив усе, що там ще було, в однім творі, який видруковано в 1558 р.; до сего твору додано висше згадану мапу. І. Р. Форстер, А. Гумбольд, Маджор, А. Е. Норденшільд (Nordenskiöld), а вкінці Шторм піддали подорожі братів Зено докладному розслідову; вони були близькі сього, щоби признати листи та мапу за автентичні документи з історичною вартістю. Критична сонда Шторма сирічанла також і тут знищення. Листи Зена ледви чи правдиві, а мапа не що иньше, як компіляція, що могла повстати аж тоді, коли люди мали вже ліпше знання про атлантиські острови. Мапа Скандинавії Оляфа Магнуса, що її віднайшов Бреннер у Мінхені, перша, на якій Ісландія має свій правдивий вигляд, здасть ся служила до помочи авторови тзв. мапи Зенонів. Огже на ті подорожі, про які так багато говорило ся, треба дивити ся більше-меньше як на апокріф, а передовсім цілком не думати про се, щоб на Колюмба мали який небудь вплив ті кусники писем, переховані в Венеції.

Як висше згадано, хрестоносні походи, що мали також вплив на торговельні взаємини між сходом і заходом, причинили ся значно до

сього, щоб відкрити середину Азії. Зі Сараценами мусіли христіяни загодити ся, чи то по добрій чи по злій волі, бо 1291 р. остання християнська твердиня Птолемаїда улягав мамелюцьким султанам. Надії, заведені в „святій землі“, мали незадовго виринути знов, але на иньшій місці, а то в монгольській державі. Наслідники страшного Джингісхана були толерантними володарями, а під їх панованьєм жило багато християн із секти Несторіян, що була розсіяна майже по цілій Азії. Тоді була добра нагода навязувати найріжніші зносини. Що правда, надія знайдення самостійної християнської держави під королівським „святенником“ або „пресвітером“ (на Руси „попом“) Іваном завела, а історія сеї географічної байки незвичайно поучаюча. Сеї держави шукали сотки літ в Арменії, Туркестані, Монголії, а в кінці в Китаю; але коли та ідея також і там не здійснила ся, перенесла її манія інтересних гіпотез до Африки, де її стрінемо у дальшій розділі. З пресвітером Іваном пішло так само, як із „хоробрим“ народом жінок Амазонок, що мандрував, після сього, як погляди з часом змінювали ся, від Чорного до Ледового Моря, на те, щоби в кінці знайти спокійне місце над найбільшою рікою південної Америки.

Відколи в Римі довідали ся, хоч не багато, про християнські громади розкинені в серці Азії, а з другої сторони досить докладно знали про релігійну толеранцію монгольського хана, зачали папи запобігливо старати ся про те, щоб через нарочні посольства получить ся з тими одновірцями й удержувати стало ту звязь. Ті посольства принесли великі користи для географії в пізнійших середніх віках. В 1245 р. вийшли дві місії ріжними дорогами, щоб дійти до Каракорум, центра монгольської держави; в одній з тих місій брали участь Домінікани,

в другій Францішкани. Перша місія вернула голіроч, та лиш один з її членів, Андрій з Лонжіюмель (Longjumeau), дуже пізно дійшов до своєї цілі. Францішкани їхали через Прагу, Краків, Київ та прийшли до Батухана, князя Кіпчаку. Батухан післав їх із припорученнями до великого хана; сей приймив їх звичливо. Пяно да Карпине написав дневник подорожі, де в суміш поміщені правдиві та неправдиві вісти, так як їх зібрано у Кіргізів, Татарів, Китайців та усіх можливих народів. Попри тим усім вони мали велику вартість для Європейців, у дійсности більшу, як вісти про три вньші подорожі принца арменської пануючої родини Гетум, що мали ту саму ціль. Вони відбули ся небагато пізнійше, але на заході, здасть ся, не знали про них так, як би вони на се заслугували, хоч писано про них по французьки та по латинськи. Те власне, що знає оповідати про Китай третій Гетум (Nethum, Naithon), опісля французький опат, зраджує у него великий обсерваційний талант. Він перший побачив у Китаю державні паперові гроші та від разу зрозумів добре їх значіння.

В 1253 р. вислав король Людвик Святий до Каракорум знов одного Францішканина, Флямандця, Вільгельма Райсбрука (Ruysbroeck, Rubruck або Rubruquis). Сей говорить, що на полудневім березі Криму бачив іще людей, в яких говорі розумів добре йому знані „тевтонські“ звуки (він був із долішньої Німеччини), отже ті люди говорили по їотеськи. Цілком добре пізнав характер Каспійського моря, що лежить серед континенту. З початку середних віків хотіла в ній географія бачити залив північного Ледового моря. Свого товариша полишив Райсбрук у Каракорум; там дійсно стрінули ся вони з малою християнською громадою, а сам Райсбрук вернув до Кавказії. Маючи бистре око до пізнавання

форм землі, він перший порішив, що Азія, тим більше „надуваєть ся“, чим далше йде ся на схід, с. в., що є величезним гористим краєм.

Згадаємо тут також про кілька иньших подорожий, у яких на першім пляні стояли місці. В дев'яťдесятих роках 13 ст. був Джіованні да Монтекорвіно (Giovanni da Montecorvino) в Індії та Китаю; за наслідника великого Кубляйхана міг він свобідно проповідати християнську віру, а навіть став архієпископом у Камбалік (Пекін). Так само між рр. 1316 і 1318 прийшов до Китаю Фріулець Одоріко да Порденоне, що вибрав дорогу через передню Індію, Цейльон, Суматру, Яву та Борнео, був Кантоні та Нанкіні і вернув правдоподібно через Персію та Тибет. Також і він характеризує знаменито звичаї китайського народу. Гірше вело ся еспанському монастирському братчикови Паскальови де Вітторія, бо за його часів знов ожила давна ненависть до чужинців, і він згинув 1339 р. смертю мученика. Противно Джіованні да Маріньолі (Marignolli) вернув щасливо зі своєї дипломатичної подорожі через Цейльон, Ормус та Багдад і міг 1353 р. передати відповідь від великого хана на письмі папі, що резидував в Авіньоні.

Через вичислювання тих подорожий, що їх піднімаю з одного, спільного пункту видження, ми вже випередили що-до часу ту подорож на схід, яка без порівняння між усіма ними найважнійша. Очевидно маємо на думці подорож Марка Польо з Венеції. Поміж патриціями сего лягунового міста, що вважали торгівлю зі сходом за свій привілей та з сеї причини нераз провадили з Генуезцями кроваві боротьби, занимала родина Полів визначне місце. Андреа Польо мав трьох синів: Марка, Нікколя та Маффеа; вони усі три посвятили ся купецтву, а в 1260 р. виїхали Ніккольо та Маффео до держави Кип-

чак, що лежала близько гирла Волги, щоб там позалагоджувати важні справи з дорогими камінями. Політичні роздори змусили їх, що вони вертаючи домів йшли дальшою дорогою через Туркестан; звідси порішили вони піти в подорож до Китаю, де тоді панував Кубляйхан, великий опікун наук, а тим самим і Европейців. Їх відношення до могутнього володаря, який сподівався за їх посередництвом дістати учителів красних штук до своєї надвornoї школи, було таке приязне, що вони вернувши 1269 р. домів, рішили відбути нову подорож. Її розпочали вони справді 1271 р. Тим разом пішов разом із двома вуйками Марко Польо молодший, що тоді мав лиш 17 літ; називано його так по батьковому братови. Вони приїхали попри Арарат до Басри, а звідси кораблем до порту Ормус, що тоді був дуже відвідуваний; опісля розпочали знов подорож сушею. Та подорож вела через памірську височину до Ярканду, а потім прямувала до Лоп-Нор; сею дорогою не ходив від того часу ніякий чужинець, хоч Пшевальський ішов також часто поперек дороги Палів. Купці мали нагоду ще раз втішити ся прихильним прийнятем, а спеціально молодому Маркові се так подобало ся, що він рідко поступив по бажанню хана, та остав ся в краю. Три роки був намісником у місті Ян-чу, положенім на північ від Нанкіна, а через багато літ їздив по Китаю у всіх напрямх, сам, або в товаристві свояків. Може взагалі Китайці булиб їх уже цілком не пустили від себе, колиб не та обставина, що одна китайська принцеса мала вийти заміж за одного монгольського князя, що панував у Персії, а при її перепровадженню були вельми пожадані досвідні подорожники. Повні два десятиліт тривав побут Полів на далекім сході. З порту Зайтон (Zaython) виплила дружина, зложена з 600 осіб, через архіпеліг Задної Індії та

пролив Малякка до Персії. Звідси поїхали Полі дорогою караван, що вела через Багдад та Трапезунт. Вони приплили 1295 р. знов щасливо до Венеції, провівши в дорозі майже чверть століття.

Зараз по їх повороті вибухла звичайна війна з Генуєю. Марко Польо брав у ній участь, під час одної морської битви дістав ся до неволі, та в вязниці мав час диктувати опис своєї подорожі одному з товаришів недолі. Длячого оригінал був списаний по старофранцузьки, не знати, бо сей, що його списував, був родом із Пізи. Чи ж мешканець Тоскани розумів свого друга ліпше тоді, коли сей говорив по французьки, ніж як говорив рідною бешудою? На латинську, італійську, а в кінці й французьку мову переложив те оповідання пізнійше; одначе довший час трівало, заки ширші круги довідали ся про нього. Колюмб знав його, як се пізнійше побачимо.

Ні один иньший Європейець, із виїмком що найбільше — єзуїтських місіонарів під цїсаром Кангі та найновіших часів, не мав протягом віків спромоги пізнати Китай так докладно та всесторонно, як Польо. Він познайомлює нас із дорогами та почтами, з банкнотами, з уживаннем природного газу до освітлювання, з уживаннем „обрідливого, чорного каміння“-вугля — до огрівання, але дивно, чому він не говорив нічого про корморани, якими ловлено риби, про друкування книжок, та розсаджування скал мінами. Також із чисто географічного погляду отворила та подорож нові вигляди; так перший раз появляеть ся тут імя „Ціпангу“ (Японія), що притягало Колюмба. Навіть іще нині при слїдженню центральної Азії користають із записок Поля.

В 15 ст. стали подорожі по Азії рідші. Дивним способом зайшов аж до Самарканду юган Шільбергер із Мінхена, що дістав ся був до турецької неволі в битві під Нікополіс, а піз-

нїйше, під Анґорою, до татарської; його щира автобіографія, видана порядно заходом Лянґмантеля, і важнїйша для пізнання страшного тирана Тамерляна, як для властивих географічних питань. Венеціянець Ніккольо Конті їздив по північній Арабії, по Персії, по передній та задній Індії; він загнав ся дуже далеко на схід, геть аж до „краю райських птиць“. Опис подорожі Конті, зладжений коло 1440 р. славним папським дипломатом Поджіом (Poggio), мусїв стрїнути ся з численними закидами, та хоч там із певністю не брак фантастичної прикраси, то треба його зачисляти до найціннїйших плодів середньовічної літератури подорожий.

Сим способом вступили ми в той період, що мусимо вважати за правдиву епоху відкрить. До розслїдження причинило ся протягом останнїх трицяти літ дуже багато дечого, а ще тепер праця учених не покінчена. З поміж імен тих, що найбільше заслужили ся в тїм напрямі, подаємо лиш ті, з якими можна найчастїйше стрічати ся: Американців: Вінзора та Гаррісса, Англіяця Маджора, Шведів: Норденшильда (Nordenskiöld), Дальгрена (Dahlgren), Французів: Гаффареля та Гальоа (Gallois), Португальців: Варнгагена (Varnhagen) та Кордейро (Cordeiro), Австрійців: фон Візера та Гельціха, Італійців: Уїґеса (Hugues), Уїцїеллі (Uzielli), а в кінці Німців: Кунстмана, Пешеля, Руге (Ruge) та Кречмера (Kretschmer). Твір Софа Руге: „Geschichte des Zeitalters der Entdeckungen“ (Берлін 1881), вповні основний, мав також великий вплив на наше писання під кождим зглядом; одначе само собою розуміеть ся, що протягом двох десятків літ мусїли деякі погляди змінитися, а сей або иньший здогад, що уходив за безсумнівно правдивий, мусїв наслідком нових вислїдів розслїджування уступити.

II. Португальці в Африці та Індії.

Великий мореплавний рух вийшов із піренейського півострова; наслідком сего руху були відкриття нових країв та їх колонізація Європейцями. Від 711 р. почавши Маври взяли в свою власть у скорім побідоноснім поході цілу державу Західних Готів, із виїмком деяких гористих околиць, до яких приступ був дуже трудний; в 12 ст. застановила ся та Філя і посунула ся в зад. Повстали: арагонське, кастилійське та португальське королівство, а кожде з них провадило дальше боротьбу проти невірних на свій лад. В коротці не поперестали вони на обороні власного краю, але перенесли війну аж до Африки. В першім ряді стояла тепер Португалія, яка що-йно власне дійшла до національної свідомости; вона здобула 1415 р. в сусідстві Гераклевих стовпів твердиню Цеута, яка опісля перейшла під панованє Еспанії. При тім воєннім чині визначив ся вперве муж, що його призначенням було показати своєму народови нову дорогу до слави та хісна.

Дом Еяріке, португальський інфант, знавий в історії під іменем принца Генриха Мореплавця, був пятою дитиною з ряду у короля Івана I і уродив`ся 1394 р. Як молодший син він не мав виглядів на наслідство престолоа; будучи великим магістром Христового Ордена був тим самим виразно назначений поборником могомеданізму. Для сеї ціли виготовив величезний плян і держав ся його цілих 45 літ, аж до смерти в р. 1460, дуже ковсеквентно й осягнув великі наслідки. Монографія Вінзора позволяє нам докладно переглянути поодинокі фази його ділання. Що самим мечем нічого не вдіє, те бачив добре, і длятого мусів радше шукати за жерелами

маврійської могутости та старати ся їх позагарбувати. На полудне від Марокка, в середині Африки, не мав султанат, як здавало ся, сталої підпори, і Португалія мала усі дані до того, щоби запанувати над західним берегом Африки, спровадити тамошну торговлю на нові дороги та, де лиш можна було на суші, навязувати зносини з князем - попом Іваном, якого тоді шукано вже у східній Африці; незабаром були люди сої гадки, що його знайдено в особі абісинського негуса. Християнство мушло тоді само з себе дійти в темній части землі до значного розширення. Але інфант глядів іще далше. Араби, що осіли були над Червоним морем та Перським заливом, мали величезні користи з сеї так страшно невідгідної для Європи обставини, що змонополізували торговлю в індійських товарах та підвищували їх ціну тяжкими митами. Коли стало можливо знайти нову дорогу морем до Індії та спровадити комунікацію на нові дороги, приступні для Португальців, то великість сеї користи, яка з сего впливала для них, або шкоди, яку поносили вороги віри, трудно обчислити за високо. Задля таких причин брав ся Енріке поволі та по пляну за діло; поступенно мало західне побереже Африки ставати під християнським впливом, а рівночасно мала бути сплетена в середині краю сітка дипломатичних зносин. Сей відважний чоловік вірив у свою зьвіду, а до сего чимало міг причинити ся гороскоп, зладжений для нього астрологами. Він осів на стало незадовго по 1415 р. в підгір'ю Сао Віченге коло Сагрес, що належало до намісництва Альгарве, близько морського порту Лягос, положеного незвичайно корисно для висялки кораблів у полудневім напрямі. Коло своєї резиденції заложив він моряцьку школу, щоби тут приготувити свій нарід, іще необізнаний з водою, до задачі, яку на нього вкладав. Доходи

з лицарського ордена, підчиненого його управі, мусіли служити для цілий великого майстра.

Штука мореплавства поробила в останнім, 15 століттю великі поступи, що дали спроможність, закинути плавання по-при береги, з причини страху майже виключно уживане в західних краях, та відважити ся поплисти на широке море. Принагідні натаки у Гіота з Провен (Guyst de Provins), Александра Некама (Neckam), Жака де Вітрі (Vitry), пізнійше також у Роджера Баконата Брунетта Лятіні, вчителя Данта, вказують на те, що вже з кінцем 12 ст. знали ту прикмету магнетичної игли, що вона вказує на північ. Як до сего дійшли, — того не можна певно сказати. В кождім разі не ма жадного сумніву, що вже далеко вчаснійше уживали китайські подорожні „магнетичних возів“, щоби з'орієнтувати ся в монотонних пустинях середньої Азії. Можна навіть здогадувати ся, що через живі зносини між Китаєм і краями, де говорено по арабськи (про се була бесіда вище), занесла ся відомість про сей пожиточний прилад на захід. Трудно одначе погодити з тим гадку, що перші відомости про компас, які знаходимо в арабських писаннях, походять аж із досить пізнього часу. В кождім разі тзв. „калямита“ (залізна штабка, потерта природним магнесом і сим способом заосмотрена двома бігунами), не принесла безпосередної помочи мореплавцям; правда, коли її покладено на деревляний патічок, що плавав по морі, то вона показувала на північ, або, як у давнійших часах думано цілком загально, показувала на полярну зізду, але на кораблі, що хитаєть ся, не було що зачинати з таким примітивним привладом. По здогаду А. Браузінга (Breusing), заслуженого історика мореплавства, впровадив у першій половині 15 ст. Флявіо Джіж з Амальфі рішуче улпшення ще дуже мало помічної бусолі; магнетичну

штабку примістив так, щоб вона в середині тяжкості хитала ся на острій кінці, а на іглі поставив круглу таблицю, поділену на взір моряцької рожі вітрів. За тим здогадом промовляє багато обставин. Тепер не було трудно відчитати кут, який творив напрям корабля в даній хвилі з полуденником. У кождім разі не знали тоді ще, що ігла не вказує докладно на північ, бо показало ся, що твердження, буцім-то про се говорить ся в однім листі, писаним 1254 р. французьким лицарем Пер де Марікур (Pierre de Maricourt) до свого приятеля Сіжера де Фонтанкур (Syger de Fontancourt, Epistola ad Sigerum), при ліпшим досліді не має підстави. Згаданий лист дійшов до нас у рукописи.

В певній звязи з новим головним інструментом, уживаним при мореплаванні, стоять також мапи моря, що повстали в 14 ст. в досить великім числі. Їх називає ся звичайно „компасовими мапами“, бо замість наших звичайних меридіанів та рівнобіжників на рисунках бачимо часто заплутані сітки простих ліній, що вибігають із деяких компасових рож, уставлених на значніших місцях, то розтягають ся через цілу карту. Каталонці та Італійці випереджали одні других в виготовлюванню таких карт; більшу збірку їх видав Теобальд Фішер, а в новіших часах зібрав Норденшильд (Nordenskiöld) цілий матеріал, який мав у руках, у двох великих томах фоліо, виконаних також чудово, в „Атласі факсимілій“ та „Періпльосі“. Одна мапа, датована з 1311 р., звана звичайно мапою Маріна Сануда (її треба за Кречмером приписувати Педрови Весконті), не має ще сеї сітки ліній; першою властивою „компасовою“ картою є мапа Дульчері з 1339 р., і мапа Джіованні Каріньяно, яку він нарисував рік пізнійше, наслідуючи попередню З пізнішого часу появляє ся особливо гідна

уваги мапа Андреа Бянко. Добра школа картографів була на Балварах, звідки вислав Жид Яфуда Крескес (Cresques) тзв. „катальонську“ карту королеви Франції. Той власне Яфуда має бути ідентичний з вихрестом Хаїме (Jaime) де Мальорка, якого покликав принц Генрих до згаданої моряцької академії в Сагрес. „Компасові“ карти визначають ся на причуд вірним відданнем вигляду берегів, однак бусоля причинила ся до сего далеко менше як перше думали. По Г. Вагнеру, що до сего уживав, так як опісля Штегер, „картометричної“ методи, „компасові“ карти ніщо иньше, як „плоскі карти“, зладжені по части на різні розміри, счіплені одна з одною, які вже знав Марін із Тиру та Птолемей. Сітка ліній була лиш додатком, а цілком не була дійсною частиною тих мап; кождим разом була вона зручно комбінована.

Такими помічними способами могла розпоряджувати молода люзитанська маринарка. Їх очевидно не можна маловажити, однак вони не мали ще цілком способу до докладного географічного означування місць. Не говорячи вже про довжину, могло визначенне ширини або бігу нової висоти опирати ся лиш на міренню висоти сонця при помочи квадранта або астролябіюма, а ті прилади були на кораблі цілком не до ужитку, бо вимагали спокійного становища. Зіставав лиш сей одинокий спосіб довідувати ся, приплисти до берега, щоб означити з де якою-такою докладністю в деяких місцях степень ширини, під яким власне корабель знаходив ся.

Коли тепер вернемо до Дом Енріке та приглянемо ся задачам, які він дав був висланцям, то мусимо відтак спитати ся, котрі краї в північно-західній Африці вже тоді можемо уважати за знані. Беріг Марокка був розсліджений по-

верховно, але поза вузкий пояс пустині не вийшов був що найменше ще жаден Португалець. Се певне, що вже під кінець 13 ст. хотіли Генуезці Вівальді та Узодімонте відбутя торговельну подорож до казочної „Івінеї“, але оба рази загинули без сліду кораблі, які туди були вислані. Погляд, який заступають французські вчені, буцім-то між містом Дієною і західноафриканським берегом були зносини, не має за собою сильних доказів. На тзв. мапі Піцігані, що мусіла повстати між рр. 1367 і 1373, представляєть ся ріг Боядор як „Caput finis Africae“. До того пункту дійшов був 1345 р. один еспанський монах, що мав також відомости про „Islas de las cabras“, т. є. про Авори. Ся група представлена також на кількох иньших „компасових“ мапах, а тільки в Португалії не знали нічого про неї, і мусіли її аж на ново відкривати. Дульчері та Медичейський „Портулян“ з 1351 р. мають на мапі також Мадеіру і Канарийські острови; Канарийські острови відкрили генуезькі сьмільчаки, а мужі науки пізнали в них тзв. „insulae fortunatae“, через які потягнув Птолемеї меридіян zero. Якийсь Лянчелот (Lancelot) Морічеллі збудував на однім острові замок, який ще нині називає ся Лянцароте. Коло „деревляного острова“, Мадеіри, втягнуто на мапи також малий, сусідний остров „Порто Санто“. На Канарийських островах жив просьвічений берберийський нарід, Гуанхи, що з них хотіла модерна фантазія зробити Германів, останків Вандалів, яких поконав був Белізар. Ті розумні та хоробрі люди боронили своєї національної самостійности майже ціле століття проти „християнської“ жадоби завойовання. В 1402 р. розпочав Француз де Батанкур (de Bathencourt) на Лянцароте війну, щоби вигубити Гуанхів; зразу на власну руку, опісля-ж, коли його засоби показали ся за слабі, в характері ленника еспанської

корони. Аж 1496 р. закінчило ся нечесне діло „вінцем“, завойованнем острова Тенеріфи, а автохтони зникнули поволі між Еспанцями, що заливали їх край, хоч погляд вправного етнографа може ще тепер розізнати між людністю старий тип Гуанхів.

Отже на тім архіпелягу не мали Португальці що робити; радше прийшло ся інфантові дійсно розслідити береги сталого континенту. Перші експедиції не дістали ся навіть до Кап Боядор, а відкритє Азорів Гонцальом Вельгом Кабралем у 1431 р. було лиш побічною користою. Той рік справляв великі труднощі недосвідним іще морякам. Вони бояли ся сильних струй, що по переказу мали близько нього знаходити ся, а ще більше „Темного Моря“, на яке не відважив ся виплисти жадеи моряк. На тім переказі було трохи правди, бо власне з того місця випливає зимна полярна струя; коли вона мішає ся з далеко теплійшою водою на поверхні, повстають густі мраки, а вітер із пустині, який має в собі дрібний пісок, робить їх іще непрозорішими. Моряки жили ще в тім блуднім погляді, що тропічний пояс незамешкалий. Але принц був витревалий, а його енергія не знала перепон. Одив молодий шляхтич, Жіль Еаннес, стягнув був на себе неласку Енріка і постановив з'єднати собі його знов якимось сьмілим ділом. В 1434 р. оплинено щасливо рік Боядор та тим способом поступлено вперед. Вже 1436 р. станув Афонцо Гонцалес коло Ріо д' Оуро та на зворотнику; по другій стороні зворотника стрічає він сліди людий; 1441 р. доходить Нуно (Nuno) Трістано до Кап Блянко, а 1443 до залу Аргім (Arguim). Незадовго потім виявляють ся з Берберійцями зносини, що полягають на виміні, й інфант може заложити торговельне товариство для Аргімського залу.

Знов два роки пізнійше відкрив Дініс Діас Зелений ріг; та назва має більше стійности, як „зелений край“ на далекій півночі; край відкритий Діасом збиває своєю буйною ростинністю догму про те, що сонічний жар нищить усе органічне життя горячого пояса. Тепер Португальці дійшли вже до краю Негрів; кількох представителів їх народу старалися все полонити та завезти до Португалії, де з ними впрочім поводилися добре. Вони мали служити за вчителів мови для тих, що були призначені до походу в глибину краю. Один із тих очайдушно відважних людей, що не боялися смерті, був Йоано Фернандо, що жив сім місяців між Бедуїнами на Сагарі та довідався тут про могутнє королівство Негрів Меллі (Melli).

Щоб коротко залагодити ся з дальшими прибережними подорожами, згадаємо дальше, що Трістано дістав ся 1446 р. до Гамбії, а Альваро Фернандес майже аж до Сієрра Леоне, найдальшого пункту Ганнона. Діого Гомес плыв 1457 р. рікою Гамбія аж до міста „Комтор“, що лежить уже далеко на суші, де довідав ся, що між сею частю Африки і державами Барбаресків над Середземним морем існує оживлена караванна торгівля. То була остання важна добича за життя принца, що при кінці міг займатися відкриванем уже лиш недбало, бо свої фінансові сили напружував понад стан та попав був у значні довги.

Часто наводить ся, що в році смерті Енріка той Гомес враз із Генуезцем Да Ноллі прилучив до знаних уже архіпелатів при північно-західнім побережжі Африки також Капвердійські острови. Оба вони були в сій добрій вірі, що вони перші відкривці, однак хто зна, чи справедливо. По дуже докладних дослідах Ракля (Raskl) не можна права Венеціанця Кадамосто збути коротко. Молодий патрицій Альвізе (Alvise) — не, як частійше читають,

Льодовіко Кадамосто — властиво Да Каза да Мосто (Da Casa da Mosto), с. в. з роду Мосто — виїхав був 1455 р. у торговельну виправу до Фляндрії, але близько Сагрес розбив ся йому корабель і принц Генрих пізнав його через те особисто. Досвідному сьому чоловікови подобала ся сьвіжа, підприємча вдача молодого Італійця, і він зробив йому пропозицію, щоб із припоручення Португалії підняв подорож до Африки. Се стало ся, і записка А. Кадамоста удержала ся до наших часів в оригіналі, і в німецькім перекладі, як брошура. Він оповідає, що на Канарійських островах був сьвідком війни, про яку ми згадували висше, та опісля висів на безлюдних островах, де жило страшио багато диких голубів, але він там довго не задержував ся. Заосмотрив ся тільки в провіянти та дістав ся до гирла Сенегаля. Власне незначна, без жадної чванливости, згадка про ті острови, що могли бути тільки островами Зеленого рога, стверджує правду, отже Кадамосто вістане відкривцем сеї групи, хоч — або може власне длятого, що — не мав ніякого понятя про се, що так значно збогатив стан географічного знання.

Коли вмер організатор португальських відкрить в Африці, став королем його сестрінок Афонсо V. Сей вважав знов звоюю задачею продовжати діло вуйка, і за його намовою оплив Педро Де Чінтра (Cintra) в 1462 р. гори Сієра Леоне; ся назва пішла з шуму та гуку филь, який пригадував рик льва. Однак иньші сторонні та рішаючі причини вздержували короля уживати державних засобів ще далі на такі далекі ціли, та він знайшов вихід так, що надав купцеві Фернано Гомесови (Fernao Gomes) монополь торгovelі, за що сей мусів обовязати ся щорічно оглянути означений простір побережа дальше, та заплатити данину слоневою

костю. То стало ся 1469 р., а вже 1471 р. Йоано де Сантарем та Педро де Есковар (Escovar) під проводом славного керманича Альвара Естерес, перейшли були ціле побереже Горішньої Гвінеї аж до гирла рік Нігера та Камеруну. Без усякої перепони перейшли через рівник; жадному учасникови не стала ся ніяка прикрість при експедиції, яку ще недавно уважано за шалену відвагу. Найдальшим пунктом був тепер ріг св. Катерини під $1^{\circ} 51'$ південної ширини.

По Афонсі настав 1481 р. його син Йоано II (João), сильний володар, а з його вступленням на престол вступили й відкриття в нову фазу. Він називав ся „паном Гвінеї“, бо папська була позвляла йому на се і стремів до того, щоби свою власть дати пізнати також якимсь зверхним знаком. Кождий провідник корабля мусів при від'їзді з Португалії взяти з собою кам'яні стовпці, заосмотрені гербами королівства (padraos), та обов'язати ся, що їх уставить на відповідних місцях на побережі на знак, що взяв їх у посідання. Як виглядали ті ознаки зверхности, знаємо нині цілком докладно, бо німецький воевний корабель „Фальке“ знайшов 1893 р. в піскових засипах при розі Крос (Crosz) такий стовець із гербом і передав його португальському правительству як цінну реліквію; Кордеіро описав його докладно і доказав, що його поставлено в 1485 р., а стало ся се підчас подорожі в цілях відкриття, до якої маємо зараз перейти. Провідником ескадри, зложеної з двох кораблів, був Діого Кано (Diogo Cão), а науковим дорадником був на покладі молодий Німець, що здобув собі через ту подорож визначне місце в історії відкриття. З новіших архівальних розслідів у великім ліссабонським національним архіві, які робив Торре де Томбо, виходить, що треба відрізнити дві цілком відрубні подорожі Діого Кано, в рр. 1482—83 і 1484—86;

чужинець, що про нього згадано, брав участь у другій подорожі.

Мартин Бегайм, що походив із норімбертської патриційської родини, уродився коло 1459 р. Вихований по традиції свого роду для торгівлі, одержав добрі науки в школі, а до того ще мав щастя бути приватним учеником першого астронома свого часу. Йоганес Міллер, звичайно називаний задля свого місця уродження Кенігсбергу в Франконії Регіомонтаном, зробив за час короткого життя (1436—1476) для своєї науки таке, що ніколи не може загинути. Занятий головню друкуванням своїх творів, перебув чотири роки 1471—1475 в місті Нірнбергу, що стояло тоді на вершкун своєї духової та матеріальної слави, і тут був молодий Бегайм його учеником. За тим промовляє традиція і багато внутрішніх причин, хоч жерела не можуть на те дати безпосереднього доказу. Бегайм зачав потім займатися торговельними справами в Мехельн і в Антверпії, а звідси вибрався з початком вісімдесятих років із прогулькою до Ліссабону, куди прибув як раз у пору.

Саме тоді визначив король Йоано науковий відділ зв. „Junta dos mathematicos“, щоб справити астрономічні основи навтики і приспособити моряків до плавання по отвертій морі, краще як досі. Як до сього прийшло, що завізвано молодого купця Бегайма до участі в працях тої комісії, не можна сказати з певністю; у всякім разі на королівській дворі довідалися, що прихожий є учеником славного Регіомонтана, а та обставина вистала, щоби забезпечити собі так славного помічника. Участь Бегайма в праці мусіла „Junta“ дійсно узнати за хосенну, бо не зараз булиб йому надали почесне місце при найближшій більшій експедиції; однак не можна вже ясно представити роду його діяльності. Довгий час мали

майже всі се переконанне, що Португальці навчили ся від Бегайма уживати „палиці Якова“ (*Vasulus astronomicus*), яка потім грала важну роль в історії відкрить. Вже в 14 ст. винайшов еспанський Жид Леві бен Герсон сей прилад, Регіомонтан опісля улїпшив його та уживав багато разів; він давав ту велику користь, що його можна було уживати також на розхитанім покладї корабля в розмірно великою докладністю, а колиб Бегайм був доніс Португальцям про ту перехресну палицю, як її також називають, то був би собі під кожним зглядом здобув велику заслугу коло їх моряцького образования. Закидом проти сього в передовім та обставина, що ніде не можна знайти навіть найлегшого натяку на таке епохальне улїпшення обсерваційної штуки, як також те, що минають іще десятки літ, заки навтичні підручники згадують про „палицю Якова“; противить ся тому навіть Бегаймове означування ширини, о скільки ми се можемо сконтролювати по його гльобі; ті поміри такі хибні, що при помочи нових інструментів мусїв би був безсумнівно осягнути дїпші результати. Отже радше підемо за гадкою Гельціха, що молодий Норимберець мав примірник Регіомонтанових „ефемерідів“, де було між иньшим точно обчислено наперед збочення сонця від екватора, а знанне деклінації сонця було необхідне, як се вже згадано, для означеня ширини на основі високости сонця. До Лісабону не дістала ся була ще та переломова книжка, що попередила усї пізнійші астрономічні річники та альманахи, тому дар Бегайма мусїв бути стілько більше пожаданий.

Кораблі Діого Кано, що плавали по Гвінейським заливі, відкрили мимоходом підчас своєї дороги малий острів Аннобон та від гір сьв. Катерини розпочали їзду на полудне здовж берега. Перший стовпець поставлено при гирлі багатої в воду

ріки, що називався у Бегайма „Ріо де патрон“, а тубильці називали його Цаїре (Zaïre). То була величезна ріка Конго, по ній плів Кано дещо в гору. Зносини з муринами були легкі; навіть без трудностей приймали християнську віру. Другий стовпець поставили коло рога Агостінго (Agostinho), третій коло рога Негро (Cap Cross), се як раз той стовпець, який пізнійше віднайшли, про що ми вже знаємо. Так прийшли були аж близько до заливу Кита, про який в наших часах так часто згадується. Звідси зачався поворот і по 19-місячній неприсутности вплинула знов флотія в ріку Техо. Те, що зробили Кано та Бегайм, цінено дуже високо; німецькому купцеві надано гідність лицаря Христового ордена, а те означало велику честь, яка лиш рідко стрічала чужинців. У прекраснім строю ордена представлений Бегайм на гарнім пам'ятнику, виставленім на його честь 1890 р. в його ріднім місті; пам'ятник виконав знаменитий різьбар Резнер (Roesner).

Хоч Бегайм не брав більше чинної участі в жадній подорожі в цілях відкриття, однак годиться посвятити ще кілька дальших слів його життю та діяльності. Він жив багато літ на азорськім острові Фаялі (Faial), де його тесть був намісником; із початком дев'яноста років відвідав іще раз рідний край, щоби припровадити до порядку одну спадкову справу, як се пізнійше показалося. Більше як рік задержався в Нюрнбергу та викінчив свою славу „бульбу“, перший властивий земний гльоб, на бажання трьох „найвисших капітанів“ (найвисших мійських урядників) Ніцля (Nützel), Фолькамера (Volckamer) та Гролянда (Groland). Сей прилад перетревав чотири віки та ще тепер знаходить ся в приватнім посіданю родини Бегайма в Нюрнбергу, а що він не легко приступний, і всі дотепершні рисунки, як вказав Г. Вагнер, не цілком вірно зобра-

жають його, тому булоб дуже потрібно видати справді вірну копію. Гльоб як твір штуки гідний уваги та дає нам із множеством усіх своїх легенд образ, який може служити за взір того, яке було космографічне знання безпосередно перед відкриттям Америки, що припадає на рік викінчення гльоба. З актів ради виходить, що один молодий механік побирав від того мистця формально науку техніки гльобів, що Нїрнберґі цілком сам з себе мусів стати осідком промислу, який цвив там довгі столітя, бо ще в 18 в. була про нього мова. Бегайм зробивши тим способом своє імя вічним, вернув на Азори і від того часу усуває ся з під нашої уваги; останій раз чуємо про нього перед 1507 р. підчас одного принагідного побуту в Лісабонї. Його син старав ся відновити давні родинні зносини наново, але сей молодий чоловік, що цілком став був Портуґальцем, не міг привикнути до німецьких звичаїв, і з його виїздом із Німеччини зникає всяка відомість про потомків Мартина Бегайма. Підчас того йшли иньші рішучо вперед дорогою, яку відерив він і Кано. Наперед портуґальське правительство порішило, що коли один чоловік у більшій мірі прислужив ся йому, то нехай уплине трохи часу, заки наново набере ся тої самої сили; так вистерігали ся Портуґальці занадто великих з'обовязань, які так дали ся в знаки еспанським монархам супроти Колумба, але також у поодиноких випадках тратили можливість бачити розвязані великі задачі, найвідповідійшим до того чоловіком. Зразу однак мав король Йоано щастє з вибраним наслідником. Бартоломеу Діас, молодший свояк відкривця Зеленого рога, вплив 1486 р. поза заллв Кита; хоч бурі збили його з дороги і занесли на полудне, але він міг, звертаючи ся на північ, знов доїхати до африканського контіненту, і то

вже на схід від „Кап“. Свій останній стовпець із гербом поставив він, як се знайшов Маноель Перестрелльо (Perestrello) вже 1576 р., на однім острові залу Альгоа (Algoabay), а звідси плув ще кілька днів на схід, доки не спонукала його рішучо до повороту коло Великої рибної ріки та обставина, що запаси їди кінчилися. З перебігу побережжя переконав ся Діяс, що переплинув довкола полудневого рога Африки, цілком його не бачивши. При повороті побачив його, а саме Іглистий ріг (Cabo Agulhas) та не менше імпазантну столову гору, якої найдальший виступ скали назвав „бурливим рогом“ (Cabo tormentoso). Коли дав знати до Ліссабону про свої пригоди, король заявив ся за иншою назвою; земля мала називати ся „рогом доброї надії“ (Cabo de boa esperanza), бо тепер доведено до кінця оплинення Африки і відкрито дорогу до Індії. Подорож Діаса, підчас якої один малий корабель, ушкоджений, спалено, тревала 16½ місяців.

Король Йоано підняв був наново також другий плян Енріка, а то вивідати ся про християнську державу Абіссинії та з'єднати її поміч проти невірних. Першим післанцям не дозволило незнання арабської мови йти в глибоку Африку, і так вислано в маю 1487 р. в тій самій цілі Афонса де Паїва (Paiva) і Пера де Ковіляно (Covilão), ще заки були знані вислуди Діаса. Паїва помер, але його товариш рушив із Каїро, сів у Суеці на корабель, звидів Аден і більші східноіндійські торговельні пункти, потім поїхав до східної Африки і розвідав ся також тут про всі важніші відносини. Софаля була останнім пунктом, до якого доплив. По повороті до Каїро стрінув ся там із двома иншими післанцями Йоана, і через них міг передати найважніші відомости до Ліссабону. Він сам, ідеал уважного дослідника, удав ся через Ормус до Габеш, де

його стрінула смерть. Здаєть ся, що його кінець цілком не був страшний, але тільки знаємо напевно, що він не побачив більше уже рідного краю. Коли 1525 р. Родріґуец де Ліма (Rodriguez de Lima) прийшов у посольстві до Шоа (Schoa), Ковіляно був іще при житю, але хотів жити до смерти в Абісинії, що стала йому другою вітчизною. Легко можна зрозуміти, що його сьміла подорож для розвідів значно причинила ся до виконання проєкту простої їзди до Індії.

Про се одначе не можна було тоді навіть думати. Йоано вмер 25 жовтня 1495 р., а перед смертю полагодив іще одно важне державне діло. В Лісабоні, як незадовго покажемо, не хотіли згодити ся на проєкти Колюмба, шукати східного побережя Азії на заході, та коли підприємчивому Генуезцеві помимо сего вдало ся досягнути ту ціль при помочи Еспанців, то як здавало ся, грозила небезпека, що дотеперішні стремління оплисти Африку можуть бути даремні. Щоби тому зарадити, звернули ся до найвисшого роз'ємчого судії тодішнього християнства, і на основі буллі Олександра IV станула між Еспанією і Португалією „умова у Тордезіллас“, що розділила земську кулю між оба іберійські королівства. Західня половина мала бути еспанська, а східня португальська; граничною лінією мав бути меридіан, віддалений 370 ліґуасів на захід від Зеленого рога. В дійсности докладне відграничення було все ще лиш твором фантазії, бо астрономічне знання і прилади не вистарчали, щоб хоч у певній мірі докладно означити сей полуденник. Карта сьвіта Еспанця Альонзо де Санта Круз із 1542 р., оголошена Дальяреном (Dahlgren) має в собі три нормальні меридіани, „правдивий“, Птольомейський та меридіан „поділу“, що очевидно все ще ліпше, як те, що португальська карта сьвіта з 1502 р., описана Гамієм (Hamy),

показує дві різні рівникові лінії: одну за Птольомеем, другу за Бегаймом.

Йоано не зіставив сина; одинокий його син умер іще за життя батька через якусь нещасну пригоду. Таким способом перейшла корона на онсві державних законів на Маноеля, воеводу з Бежа (Вежа), званого у люзитанських істориків „Великим“ або також „Щасливим“. Не маючи геніяльності свого попередника, король Маноель, що глядів ясно та здорово думав, а в рішучій хвилі не жахався сильних засобів, умів ту четвертину віку, яку панував, зробити найсвітлішим періодом в історії свого народу. Зараз подумав також про се, щоби продовжати працю коло вишукання простої морської дороги до Індії, та хоч корон на рада перестерігала короля, щоби не губив себе в непевних заходах, він остав непохитно при своїй постанові. Він мав уже навіть чоловіка, якому задумував припоручити виконання давно розпочатого діла. Тим чоловіком був Васко да Гама, шляхтич із провінції Алємтехо (Alentejo); в котрім році уродився, сего не можна з певністю означити, але з деякою правдоподібністю можнаб прийняти рік 1469.

Дотеперішні описи першої подорожі Гама, що правда, годять ся в головних нарисах, але взагалі різняться ся в багато пунктах, отже радо повитано се, коли 1898 р. Гіммеріх (Hümmerich) оголосив у чотириста літню річницю великого діла в історії відкриття праці, в якій використав майже увесь жерельний матеріал. Тим твором, що опирає ся переважно на „Roteiro“ (Roteiro), одним із товаришів подорожі Васка, а не на менше певним описі Індії („Landas da India“), писаним Корею (Correa), мусіли і ми передовсім користувати ся в нашій праці. Про історію Васка да Гама перед його подорожами не можна було багато розвідати ся; певне лиш те, що вже Йоано

мав сего молодого чоловіка на увазі і призначив його на провідника фльоти, яку був уже наважився післати до Індії. Мансель узяв також і те в спадку, і не мав чого жалувати, бо вибранець належав до спокійних на око, а при тім перенятих внутрішнім огнем характерів, а з такими людьми, dokonує ся найбільших чинів, як сего навчив досвід.

Чотири кораблі приготовлено до морської подорожі, з тих один мав йти лиш із провіантими; він був призначений на спалення, колиб обставини того вимагали. Се й стало ся пізнійше, коли оплинено Кап, у заливі Мосель (Mosselbay). Під Васком мали провід його брат Паульо да Гама і Ніколя Кольго (Coelho). Корабельна обсада складала ся майже з 150 випробуваних людей; були там перекладчики для арабської мови і для говору Негрів Банту. Виїхали 8 червня 1497 р. по урочистім богослуженню з Растеллю, західного передмістя Луссабону, а дальша їзда була щаслива. Хоч кораблі на якийсь час були трохи розлучили ся, то коло Зеленого рога знайшла ся ескадра знов разом, а коли 3 серпня виплили знов на море, описали дуже великий лук на захід, щоб оминути прикрі струї при долішно-івінейським бережжю. 4 падолиста доплив Гама до берега Африки в заливі св. Олени, і там прийшло до малої боротьби з Готентотами. Через кілька днів держали сильні східні вітри флоту перед Капом, але 22 падолиста оплинено її. В заливі Мосель уставлено незадовго стовп (padgão) побіч величезного деревляного хреста; попри останній такий стовпець, уставлений ще Діясом, плили Португальці 16 грудня. Струя Агульгас занесла була вправді кораблі ще раз далеко в зад, на захід, але сильний південно-західний вітер позволив переплисти течію; першого дня Різдвяних свят вийшли на беріг на тім місці, де доси не

станула була нога жадного Європейця; те місце названо сим днем (*dies natalis domini*; порт Наталь-Дурбан). Звідси плили постійно при вітрилах, та аж 11 січня 1499 р. мали знов нагоду заняти край у знаменитім портовім заліві Льюренсо Маркеза, Делягоа (*Delagoabay*). На березі показали ся Негри, з якими міг пороазуміти ся перекладчик а те було неможливе супроти жовтої раси. Коли 22 січня доплили до Замбезі, спостерегли зараз, що дійшли до кінців арабської культури, і то страшно втішило обсаду; однак, на жаль, тепер в'їхали в нездорову тропічну околицю, і звідси зачали докучати чужинцям фебра та шкорбут. Попри Софалю, доки доплив був Ковіліано, переїхали, не звертаючи на се уваги, а перша стріча з Арабами на східно-африканським березі наступила в Мозамбіку. Зразу прийато Португальців прихильно, але незадовго зачали ся непорозуміння і боротьби, які однак, розуміеть ся, скоро покінчили ся „бомбардами“ (корабельними арматами). Трохи ліпше пішло в Момбасі (*Mombassa*), де бодай не прийшло було до проливу крови, і в Мелінде (*Melinde*), де гості з'явили ся в порті 14 цвітня, та де їх щиро прийато. Тамі додано арабських керманічів, що його мали провести через Індійський Океан; ті люди уміли обходити ся з астрономічними приладами, і се дуже впало Європейцям в очи, але ми знаємо з давнішого, що на тих морях витворила ся була цілком самостійна навтична штука.

20 мая приїхала фльота до індійського побережа близько міста Калікут. „Самудрін“ або „Саморін“ того прибережного краю був могутнім князем, браманської віри, а васта його жовнірів, Наіри, зачисляла ся до найхоробріших Індів. Магомеданці і Несторіяни — т. зв. „Томові христіяни“ — жили в суміш з Індами. Хоч адмірала допущено незадовго до авдієнції у князя,

якого були вговорили Араби, то він зміркував зараз, що в між ворогами, та лиш своєю незвичайно зручною тактикою, підступом та силою довів до сього, що зміг щасливо від'їхати з Калікути з багатьома наладованими кораблями. На однім прибережнім острові виставлено стовпець, близько міста. Коли також замах султана Гоа на безпеченство Португальців ударемнено, почався відворот, що однак був менше щасливий та тривав 3 місяці. Моряки не почислили ся з монсуном, і для того посували ся лиш дуже поволи вперед. В кінці побачили, — коли їх огортала вже розпука і вони ладили ся вже до бунту, — як перед ними виринало африканське побереже, і 7-сїчня 1499 р. закинули якор перед вірним містом Мелінде. Один визначний Мавр поїхав звідти разом із ними до Португалії в характері делегата.

Тим способом вступили вже в стадію повороту, що відбувався в дійсности так, як сього ожидали, однак усе ще з значними приключками. Корабель „Рафаель“, який і так був ушкоджений, осїв на мілині; з него забрано увесь ладунок, а корабель знищено. 20 лютого оплили два остали кораблі Кап, а опісля розлучили їх вітри та филі, так що Коельго приїхав із кораблем „Берріо“ до Лісабону вперед, а то 10 липня. Васко да Гама полишив свій адміральський корабель „Габріель“ на острові Сантіяго і завернув опісля до Азорів, бо сподївав ся, що там буде ліпше ходити коло тяжко хорого брата. Але Павло помер в Антрі на острові Терчеїра, а Васко приплив до рідного краю, здаєть ся, в половині вересня. Його неприсутність тривала 26 місяців; із корабельної обсади привіз 55 людей, трохи більше як третину того числа, з яким виїхав. Одначе важна і тяжка задача була розв'язана, 84 роки після того, як Генрих Моряк

вислав був своїх перших піонірів до розвідання незнаного доси африканського моря.

Моряків нагороджено щедро, коли пригадаємо собі ноторичну ощадність, як не скупість Ма-ноеля. Те одначе, до чого стремів Васко да Гама в першій лінії, було ще зразу для нього здержане. Вже 24 грудня 1499 р. дано йому грамоту про надання зверхности над його рідним містом Сінес, але орден св. Якова, до якого доси належало місто, опер ся проти сего відступлення, а король мав причину поступати обережно з своєю февдальною шляхтою, яку вправді вже Йоано був приборкав, але яка все ще була значна. Аж 1519 р. полагджено той спір, як виказав Кордеіро, так що Васка Да Гама піднесено до графського стану та надано йому два міста, що належали також до Алемтехо, себто Відітеіра і Вілля дос Фрадес.

Наслідком вижше згаданих португальських звичаїв мусів кожний, хто доконав великого діла, уступити зразу на бік, і доля Гама не була винятком. Зараз у марті 1500 р. відплила знов фльота під Педральваресом Кабралем до східної Індії, а за нею поплила в 1501 р. друга фльота під проводом Йоано да Нова. Про те, як блукав ся Кабраль по Атлянтійським океані будемо примушені ще осібно говорити; лиш по тяжких клопотах, коли чотири кораблі впали жертвою орканів, які панують коло Кап, прибули 2 серпня 1500 р. до Мелінди. Аж пізнійше з'їхав ся знов корабель капітана Діого Діаса, що загнав ся був на побереже Мадагаскара, з иньшими кораблями. Кабраль пробував з разу удержати з калікутським „саморіном“ мирову політику, але коли тут знов прийшло до всяких можливих непорозумінь, звернув ся до Кочіну, положеного на полудне, а тамошний „gadscha“ (князь) не лиш охочо позволив на торгівлю корінними товарами, але й значливо підпирав. Коли фльота, значно зменше-

на морських пригодах вернула, Да Нова був уже в дорозі. Він також вернув домів із багатим ладунком; під географічним зглядом була та експедиція лиш о стільки успішна, що відкрито на Атлантийськiм океані один самiтний, скалистий острiв. Се був острiв св. Олени, на побожну гадку iсторика Барро положений власне на тiм мiсцi в тiй цiли, щоби зробити можливим заосмотренне в воду i провiянти для подорожних, що iдуть до Iндiї.

В найближшiм 1502 р. вийшов також Васко Да Гама з сутiни, в яку попав був на короткий час. Здасть ся, що працi Кабраля i Да Нова не вдоволили цiлком, головно пiд матерiальним зглядом; до того ще Манюель клав собi все щораз вижшi цiли, а новi пляни вимагали також якнайбiльшого напруження сил. Розходило ся про те, щоби цiлком знищити арабську торгiвлю на Iндiйськiм океанi та сусiдних морях, а цiлий оборот iндiйських товарiв, — корiння, перел, дорогих камiнiв, золота, — спровадити до Португалiї. Султан Мамелюкiв в Єгиптi пiзнав ясно, що йому грозило, i в своїй оправданiй трiвозi взяв ся до дуже дивноi оборони. В письмi, яке передав через iврдiяна монастиря на Синаю, жалував ся перед папою та грозив, що знищить усi святи мiсця в Палестинi, коли йому не дадуть спокою на Ерiтрейськiм морi. Подiбнi листи писав також до Манюеля. Однак сей об'яснив папi коротко, що він бере ся тепер до того, щоби розтолочити гидрi магомеданiзму голову, i вiд того обов'язку не усуне ся; впрочiм i так — додав iз зимним сарказмом, — султан буде здержувати ся вiд виконання сеi погрози, бо богомольцi платять йому значнi податки, якi тодi мусiлиб вiдпасти.

Попри Арабiв дивили ся також Венецiянцi криво на новий стан рiчий, який творив ся, бо

хоч перевозові мита були дуже високі, то для італійських купців припадав усе ще значний зиск. Оповідать, що венецький справник у Ліссабоні інтригував проти другої експедиції Гама, а се також дуже можливе. Коли пізнійше, 1504—1506, поїхав Люнардо Ка Массер (Lunardo Cá Masser) у справі сінторії до Португалії, щоб довідати ся про привіз коріння, то взяли його за рід шпігуна. Дійсно в тих історичних днях зачав ся торговельний і сполучений з ним державний занепад великої купецької республіки.

Фльо́та поділена на три ескадри була під командою Васка да Гама, і він виплив у лютім 1502 р. з ріки Техо. Маємо оригінальний опис сеї подорожі корабельного писаря Томи Лопеса (Thomé Lopes): ціль подорожі була тим разом відмінна від ціли першої подорожі. Тоді головною ціллю була мирова торгівля, а тепер мала бути сила і тероризм ознакою висшости Европеїців. На жаль таке показування сил лежало в характері адмірала; він дав волю своїй жорстокости, найбільше через те, що знищив паломницький корабель, повний людей, що плыв до Мекки, і тим стягнув на свою славу соромну пляму. Не шукано ані не роблено нових відкрить, але вартість ладунку, який крила в собі фльо́та по повороті 11 жовтня 1503 р., була великанська. Новочасний чоловік не зрозуміє ніяк сього великого значіння, яке мали корінні приправи до страв у наших предків; але хто займав ся звичаями їди і питя в середних віках і початках нових віків, той знає, як улюблені були тоді лиш сильно заправлені коріннем страви, які спричинювали спрагу. Можна прим. порівнати рахунки славного з виставности весіля Георга Богатого з Баварії-Ляндсгут з Ядвігою з Польщі (ті рахунки удержали ся до нині); тоді зрозумієть ся, що значила для купців фльо́та з коріннем, коли вона щасливо доплыва до порту.

Приїзд Гама обнизив ціни перцю до половини, а король, що як начальний купець міг доволі розпоряджувати усіми артикулами, мав величезні доходи.

Стало тепер на тім, що потрібно доконче зайняти сильне становище на побережжі Малябару і на інших прибережних місцях Індійського моря; і з цього пункту треба дивити ся на всі дальші підприємства, які виконував король Маноель. Головну роллю відграють тут хоробрі вояки, битви, облоги; географічний елемент се більше лиш побічна річ. Для того вистарчить для наших цілий сумаричний перегляд. Боротьба з калікутським „суморіном“ приймала різні форми, а купецька осада укріплена, заложена в прихильно успособленім Кочіні, була би втрачена, колиб не спартанська відвага Дуарте Пачека (Duarte Pacheco); йому оказала португальська корона лиш дуже мало вдячності. Так мусів „раджа“ відступити від облоги; ба навіть мусів витерпіти 1504 р. бомбардацію свого столичного міста від Льопо Соареса (Lopo Soares). Перевагу одержала португальська зброя аж 1505 р., коли Франсіско Д'Альмеїда, відзначений гідністю віцекороля, перепровадив двацять кораблів і відповідне військо на індійське побереже. Сьому знаменитому жовнірови пощастило ся цілком підбити арабську торгівлю, а коли в кінці появила ся єгипетська фльота на індійських водах та злучила ся з континентами тамошнів князів, побив Д'Альмеїда 1509 р. на голову ту фльоту, що значно переважала його силу, в порті Дію. Се було остатне діло того рицаря, бо еґоїстично-розумна політика Маноеля не позваляла його підданим доходити до занадто сильного становища. Д'Альмеїду віддаликано з почестями, але він не побачив уже свого рідного краю, бо коли випадково вийшов на сушу на полуднево-західнім побережжю Африки,

напали його Готентоти і забили разом із 11 офіцерами, що йшли з ним. Він був без сумніву між усіма великими воюючими з сьвітлої доби Португалії найвисший під моральним зглядом, був лицарем без страху та догани.

На його місці станув його дотеперішний підвладний Афонсо Альбукерке (Affonso Albuquerque), рівножмаючи обширну власть. Він служив уже 1503 р. в індійській флотії, а 1506 р. вислано його в друге на схід, разом із Тристаном да Кунга, котрого імя увіковичене на одній відокремленій скелі, що сторчить на Атлантийським океані. На острові Сокотра заложено твердиню, і її вибрав Альбукерк за пункт опору, щоб перенести війну до властивої Арабії — не цілком за згодою Д'Альмеїди, що нерадо дивив ся на яке небудь роздвоєне сил. Занято Куріат, Маскат і Согар, але здобувець мусів дуже нерадо зрезигнувати з багатого Ормуса, бо його володїтель міг був покликати ся на охоронний лист віцекороля. Коли опісля в жовтні 1509 р. приїхав Фернано Коутіно (Fernão Coutinho) з Португалії і прийє Альбукеркови рішуче іменованне на генерального капітана, відважили ся оба вожди на напад на Калікуту, одначе сей напад не вдав ся задля божевільної відваги Кутіно, а він сам утратив при тім житє. Не маючи ніякої конкуренції, зачав Альбукерке дику політику здобувця, яка з разу несла, як здавало ся, величезний хосен, але в кінці спричинила лиш занепад, бо мала, слабо заселена митрополїя не могла ніяк давати засобів до удержання великої колонїальної держави. Славлять сього генїяльного здобувця земель як чесного справедливого чоловіка, коли одначе приложимо до нього мірило моральности нашого часу, то він представляє ся як деспот у родї Гами, що старав ся дійти до своїх цілий через страшну нелюдність. Також не міг зносити опозиції і зараз побачимо пробку сього.

Перший його напад був звернений на багате та могутнє Гоа. Капітан Магалгаєн виступив на воєнній раді проти цього проєкту, і за се одержав у справозданню генерального капітана таку злу цензуру, що через те пізніше покинув службу в Португалії. Альбукерке поставив на своїм і здобув 25 падоліста 1510 р. штурмом серед страшної різні місто, яке опісля стало ся осередком португальської сили в Гіндостані. Зараз потім острій зір вожда взяв на ціль іще важнійшу Малякку; те місце, що нині не має жадного значіння, було з початком 16 ст. торговельною метрополією першого ряду, а можна її порівнати з нинішнім Сінгапоре. Діого Льопес Де Секеїри (De Sequeira) навязав був уже 1508 р. з Суматрою та з півостровом напроти Суматри торговельні зносини, а передо всім заключив приязнь із Китайцями, що тоді так як і тепер жили там у великім числі. Легко знайдено причину до напасти на маляйського султана, та хоч місто було сильно заселене і мало, як говорено, багато тисячів канон на свою оборону, здобув його Альбукерке по кількоденній завзятій уличній боротьбі з початком липня 1510 р. Китайці, Бірмани та Сіямці перейшли явно на сторону христіян аж тоді, коли упало жорстоке панованнє Маляйців. Дуарте Фернандес пішов на двір сіямського короля, і вернув звідтам із багатими дарами; дальші посольства заключили торговельні договори з Сіямом і Пегу. Аж у січні 1512 р. був Альбукерке знов у передній Індії, усмирив бунт, що вибух був у Гоа, і присилував теж саморіна, котрий так довго противив ся, що дозволив на будову твердині коло Калікути. Він почував себе тепер на силі вилляти свою ненависть на місто Ормус, якого доси ще не поконано, і воно капітулювало 25 марта 1515 р. і тим способом перейшло в його руки. Розвій могутности Португалії в Азії дійшов тепер до свого найвисшого

пункту і хто зна чи не можна булоб досягнути ще більших результатів, колиб початкове становище Альбукерке було тривало довше. Консервативна політика ліссабонського двору зажадала відкликання його власне в тій хвилі, коли стояв на вершці своєї слави, але він не міг послухати відклику, бо 16 грудня 1515 р. заскочила його смерть. його кости зложені в одній каплиці, яку сам збудував перед брамами міста Гоа.

Від сього часу не трудно вгадати упадок. Слідували один по однім генеральні капітани: Льопо Соарес, Секеіра, якого знаємо з того, що знайшов дорогу до Малякки, Дуарте де Менецес. Сього останнього іменував уже король Йоано III, бо Мануель помер 13 січня 1521 р. Відносини в Індії були дуже невідрадни, а передовсім скаржено ся на неморальність захоплених Європейців, вступ до сього, чого ми нині ще мусимо бути свідками. Новий монарх порішив для того вилати в третє Васка да Гама з диктаторською властю за океан, а старий лев, коли станув у вересні 1524 р. в Гоа, зараз взяв ся до вимітання краю залізною мітлою. Віцекороль карав за публичну неморальність, хабарство та перекупства з невимолимою строгістю, і може були би настали знов ліпші часи, колиб уже спорохнавіле, старече тіло, не було відмовило услуг огненному духови. Васко Да Гама помер уже 26 грудня 1524 р.; його тіло зложено зразу в Кочінї, ошісля-ж перенесено до родинного гробу в Відітеїрі (Vidigueira). Він зіставив шістьох синів, з тих пять служило свому краєви на індійській землі.

Як дальших намісників назвемо сих: Енрике Де Менецес (Menezes), Перо Маскаренгас (Pero Mascarenhas), що дав назву групі Маскаренів, Нуно Да Кунга (Nuno Da Cunha), Гарсія Да Норонга (Garcia De Noronha). Остатний, змучений старець, бачив, що власть цілком висуваєть ся йому з рук,

коли ще його попередник оборонив по лицарськи 1538 р. порт Дію перед нападом Турків. За Філіпа II іспанського втратила Португалія свою політичну самостійність, а се було фактом, який не міг остати без наслідків для Індії. Трачено скрайні стації одну по одній; Малякка і Цейлон перейшли в чужі руки. При кінці 19 ст. свідчить лиш п'ять незначних відламків про колишню славу португальських колоній в Азії: Гоа, Дію та Дамано на західнім березі півострова передної Індії, Макао близько великого китайського міста Кантону і половина острова Тимор в Ділі, друга половина належить уже до Голландії.

Тут насуваєть ся питання: яким способом дійшли Португальці до тих посіlostей у східній Азії і задній Індії? Не мали ми ще нагоди говорити про се; здавало ся, що Маляйський пролив був границею для люантанського округу. Однакж так не єсть. Вже від 1515 р. плули торговельні кораблі з Малякки до полудневого Китаю, а 1517 р. завіз там Фернано Перез із Андраде (Fernão Perez D'Andrade) португальсько-маляйську флотилію; рік перед тим така проба не вдала ся. Корабель Йорге Маскаренас (Jorge Mascarenhas) висланий на звіди, доплив аж до висоти Формози (ту назву одержав острів рівнож від Португальців), і звідси засягнув важних вістей про Япан. Усьо було на найліпшій дорозі, коли брат Фернана Сімон, що прийшов пізнійше, так розсердив Китайців, що цісар перервав посередництво і казав прогнати чужинців. Їм зістав лиш раз занятий порт Макао. Недалеко того міста, що колись цвило, а тепер підупало задля сусідства Гонкона, є печера, де мав написати Камоєнс, що уважав ся за найбільшого поета Португальців, кілька пісень „Люзіад“, важних в історії відкрить.

Чи Португальці дійшли вже 1542 р. до Япану, як твердить Мендес Пінто (Mendes Pinto) — дуже непевне жерело — се отверте питання. Від 1549 до 1551 р. виступав тут славний місіонар Франц Ксаверій (Xaverius), що говорив проповіді з несподіваним успіхом. Однак коли розгоріла ненависть проти чужинців, знов нищено найжорстокішам способом молоде християнство, і та держава на островах довгий час була цілком неприступна для чужих впливів; одні Голяндці могли провадити з острова Дезіма (Desima) в порті Нагасакі торговельні зносини получені з дуже тяжкими та упокоряючими умовами.

До Молюк завели Португальців рівнож інтереси корінної торговлі. Легко можна було дістати в Гіндостані перець, імбір, цинамон, кардамоми, але властива вітчизна корінних фялів мала лежати дуже далеко на сході. Тамтуди вислано 1511 р. Антонія Д'Абрау (D'Abreu) по занятю Малакки. В його дружині знаходив ся Франсіско Серрано (Serrão), що його звичайно мають за властивого відкривця корінних островів, коли власне здасть ся, що ту прислугу треба признати Людовікови Де Бартема (De Barthema). В усякім разі сконстатував урядник Трістано Де Менецес (Tristão De Menezes) підчас інспекції 1518 р., що португальське панованне там утверджене, а сильна факторія на Тернате вже будує ся. В четвертім розділі буде ще бесіда про дальшу історію сього архіпелагу, бо він був пунктом, де сходили ся португальські та еспанські претенсії до пановання. Тут, де в дійсности тягне ся ланцюх малосундайських островів, шукано в лакомій фантазії золотих та срібних островів, опираючи ся на безосновних здогадах Плїнія і Салїна. Діото Пачеко стремів до того, щоб їх відкрити і втратив життя, а бажанне короля Маноеля, що хотів був вислати тамтуди власну експедицію, не могло сповнитися

задля браку відповідних кораблів. Також Нідерландці шукали ще пізнійше за тими згоданими островами, очевидно так само без наслідку.

Не можна не згадати також про те, що вже завчасу появляють ся в Індії імена німецьких купців. Коли фльота Д'Альмеїди виплила, то побіч іенуезських та фльорентийських торговельних кораблів, (Венеціанці держали ся знеохочені оподалік) було також кілька таких, що належали до авсбурзьких торговельних домів. Вичисляють: Вельзерів, Фуґерів, Гіршфоглів, Імгофів, Гохштетерів; що до остаточної фірми, то вона сама знівечила ся через западто великі спекуляції з корінем. Вельзери мали дуже спритних агентів: Сімона Зайца та Льюкаса Рема, автора автобіографії, яка важна для історії культури задля своєї наївної простодушности. Балтазар Штрентер і Ганс Майр пішли навіть у характері суперкартів і оголосили свою подорож у пізнійше видрукованих замітках. Рем обчисляє „die nutzung dieser armazion“ на 150 процентів. Пізнійше відстрашували високі ціни перцю на ліссабоньськiм торзі Німців від далеких підприємств, — одначе ми будемо мати ще дальше нагоду звернути увагу на участь німецьких капіталів при заморських відкриттях.

III. Колумб і відкриття Нового Світа.

Еспапці появляють ся на широкім полі відкриття і здобичий за океаном, у порівнанню до інших, пізно. Коло 1490 р. одинокою їх посілостю поза Европою були Канарійські острови, і то не цілі. Те стоїть у звязи з одної сторони з безустанними війнами з Маврами, з другої сторони знов із тим фактом, що властива Еспапня існувала лиш від недавного часу, бо від подружжя короля Фернанда Арагонського з Ізабелею Ка-

стпійською. Але справи стояли так, що потрібно було лиш якогось зверхнього побудження, щоб також та друга, далеко більша держава на Піренейськiм півострові приступила до ряду конкістадорських країв (conquistare = пошукувати). І то побудження прийшло.

Знаємо, що Америку вже раз відкрили були північні Германн і заселили її на короткий час, але про се Европа так якби не знала, а їх наслідників цілком не було. Справді ж не можна заперечувати можливости, що баскійські китоловці, від давна найвідважнійші мореплавці, przypadково не раз могли стати в Нью Фундланді, а навіть на побережі сталого краю, але в найліпшiм разі то було б лиш віддільним випадком. Також Португальці, коли заісподарували ся на Азорах, пробували переконати ся, чи ще дальше на заході є які краї; те знов цілком не було рідким випадком, що природні плоди і штучні вироби заносило море на беріг тих островів, а ті продукти вказували на чуже походження. Гарріс (Harrisse) удокументував жерелама цілий ряд таких португальських подорожий на захід із передколумбової доби: в тій цілі їздили 1452 р. Діого Да Теїве [Da Teive), 1457 р. князь Фернано в Беїре (Beira), 1462 р. Йоано Вогадо (João Vogado), 1472 р. Руї Гонсальвес (Ruy Gonçalves), 1475 р. Фернано Теллес (Telles). Отже доброї волі не бракувало. Манили до себе остров св. Брандана, який собі пригадуємо, і мітичний остров „Антіліа“; також Плятонова „Атлантида“ знов була в почестях, а ще 1569 р. думав великий Меркатор, що західні Індії є власне островами Плятона. Та гадка годила ся з поглядами гуманістів, що не могли стерпіти нічого нового, незнаного, про що не знали би їх любі клясики; вони часто не побоювали ся таких чудасій, як

те, щоб признати також старинному світові участь у відкриттю Америки.

Годі порішити, що дійсного має твердження Гаффареля про те, що вже 1488 р. Жан Кузен (Cousin) і Польміє (Paulmier) де Гонвіль були на березі Бразилії. Нема потреби вважати переплинене Атлантийського океана підприємливими моряками з північної Франції за абсолютно неможливе, але коли й без сего кораблі з Дієппе в історії географії грають трохи неясну роль, як ми довідали ся, то також деякі сумніви в тім разі можна мати за оправдані. Далекі скорше можна признати, що 1504 р. зачав купець Жан Анго в Дієппе провадити торгівлю з Бразилією і Нью-Фундландом. По доказах Гаффареля був він без сумніву паном торгівлі, і мав великі бажання і способи до сього; його капітан Жан Пармантіє (Parmentier) доплив 1529 р. до Суматри, і на се в докази.

Правдивим відкривцем Нового Світа єсть при усіх обставинах Літурієць Крістопоро Кольомбо, по еспанськи Дон Крістоваль Кольон, називаний звичайно пізнійше з латинська Колумбом (Columbus). Багато подробиць із його життя ще невияснено достаточо, а також в загалі можемо про нього сказати з повним правом, що образ його характеру в історії був непевний, а навіть остатнім часом еспанські письменники, що дивлять ся на нього з фалшивого національного пункту, мають звичай говорити зле про сього відкривця, а про його противників видавати прихильнійший осуд навіть тоді, коли вони мали незвичайно темні характери. Непевність зачинає ся зараз що до часу і місця уродження. Д'Авезак (Avezac) приймає з дуже великою можливістю, що Колумб прийшов на світ 1446 р. Потім хотіли його вважати за заходжого з острова Корсики, але про се, як виевнює Гарріє (Harrisse) навіть не-

ма що думати. З міст Рівієри підносять свої претенсії до нього Генуа, Савана, Котолето і Нерві; критичний розслід виказує, що в праві є тільки місто Генуа, хоч його батько, ткач вовни, жив опісля в Савані. В сліди батька вступив також спв, що в одному документі з 1472 р. означений як „Janapagus de Janua“. Чи і коли студював у Павії, не доказане, хоч не можна перечити, що Колюмб мав що правда трохи несистематичне і односторонне наукове образование, але всеж таки як на його стан рідке. На отверте море вплив здасть ся в трицятім році жита; правдоподібно перебував на Середземнім морі, де тоді ще вели ся старі спори між двома великими торговельними державами і то з великим завзятем. Один уривок з актів, знайдений Гельціхом, містить пересторогу від морської зверхности в Венеції перед якимось піратом Колюмбом; чи се був наш Колюмб чи ні, в те не можна входити, хоч воно не цілком неможливе. Пізнійше служив Колюмб при англійських кораблях, а 1477 р. мав бути в Ісландії, як що можна вважати за певне свідощтво біографії „Vida del Almirante“, написаної буцімто його сином. Що давнійше удержуваний погляд, будь то би він міг був знати де що про „Вінлянд“, не має жадної стійности, про те ми вже перше переконали ся. Противно знов є історичним фактом те, що він коло 1481 р. поїхав до Португалії, звідтам відбув подорож до Гвінеї і жив багато літ на малім острові Портосанто з своєю жінкою, що походила з порядної португальської родини. Маємо чимало портретів того дивного чоловіка, а з них здасть ся промовляє радше містичний спосіб думання, як весела відвага; дійсно містицизм був постійним товаришем Колюмба. Найліпший є портрет еспанського надворного маляря Рінкона.

В Портосанто мав Колюмб добру нагоду збирати темні нятяки про край, що лежить на за-

ході, але тим він не вдоволяв ся. Студював радше пильно приступну для нього літературу, і старав ся в неї виробити собі образ земської поверхні. В Колюмбовій бібліотеці (Bibliotheca Columbina) виданій Арболі-Фаравдом (Arboli Farauodo) вичислені книжки, на яких є власноручні записки відкривця і його брата Бартольомає; а то: Марка Польо „De consuetudinibus et condicionibus orientalium regionum“; Петра Мученика Д'Антиєра „De orbe novo decades“; Енеа Сільвіо (папн Пія II) „Historia rerum ubique gestarum“; Д'Еллі (D'Ailly) „Imago Mundi“. З того виключаєть ся природно Петра Мученика, бо його книжка написана вже на основі подорожий Колюмба; автор стояв із ним у дуже близьких зносинах, але показав ся по найновішому дослїду Бернайса (Bernays) не дуже характерним приятелем. Властиву основу бібліотеки сього чоловіка, що з книжника вийшов на відкривця, творив „Образ сьвіта“ кардинала Д'Еллі (Alliacus), компіляція цілком без самостійного наукового значіння, однак придатна цілком на се, щоб подати читачеві цілість тодішнього космографічного знання. З того жерела набрав Колюмб переконання, що земська куля доволі мала, та що між західним берегом Европи й островами Ціпанту перед східним берегом Азії — тут пізнати вплив читання Марка Польо — цілком не така велика віддаль. Одно місце в апокріфі „Езра“, що лиш сема часть землі закрита водою, радо прийнято за достаточне потвердження. Се було великим щастем, що Колюмб так мало цїнив дійсні відносини, та що всі його авторітети зложили ся на поповнення блатородної похибки; колиб він був знав, як справді далеко в Европи до Азії, то булаб певно відійшла йому охота переправляти ся через таку пропасть. Отже так він порушав ся консеквентно в блуднім колесі ідей, а одна випадкова обста-

вина причинила ся до сього, щоб його в нїм удержати і упевнити; мала вона потім фундаментальне значіння. Колюмб довідав ся — не знаємо докладно коли — про лист, який написав італійський вчений Тосканеллі 1474 р. у Ліссабоні.

Паольо Даль Поццо (Pozzo) Тосканеллі, званий теж Павлом Фльорентійським або Павлом Фізиком, був астрономом, із більшим знанням, як тоді загально думано. У згаданих роках був він уже старшим чоловіком (ур. 1397 р.); його смерть припадає, як Уцієллі вишукав у церковних книгах у Фльоренції, на 10 мая 1482 р. Латинський текст того листу, про який бесіда, писаного до каноніка Фернана Мартінеса віднайшов Гаріс (Harrisse). Зібравши усі доси знані віддалі разом з загально тоді прийнятим виміром земської осп, трохи за малим, прийшов Тосканеллі до переконання, що з Португалії до Ціпангу далше сушею, як морем. Це твердження не правдиве, але тому, що його поставив, не можна робити закидів, бо він тягнув цілком добрі консеквенції з хибних преміс. Він не знав, що земська куля є добрий кусень більша, як думали в середних віках, і не мав причини не вірити Птолемеєви, що поставив за надто велику ріжницю в довжині між щасливими (Канарійськими) островами і містом Каттігара на найдальшій сході. Що впрочім додало ще особливої ваги листови Фльорентійця, то був додаток до нього, мапа землі, на якій були краї і моря нарисовані на основі найліпших існуючих документів. По Г. Вагнеру дуже можливе, що се була плоска карта, на якій рівнобіжники і полуденники представлені багатьома простими лініями в рівних відступах; кожний сферичний трапез між двома сусідніми полуденниками і рівнобіжниками, ставав ся прямокутником, а відношення обох боків сього чотирикутника стосувало ся до середньої ширини відповідного пояса землі. Письмо і мапу

подано на бажання Тосканелля португальському королеви, щоби спонукати його до вислання більшої експедиції на захід, але він не хотів згодитися на таке дороге і ризикове підприємство, бо його сили були вже звязані африканською справою. Дослуди над питанням, коли Колюмб довідався про сю гадку, так важну для нього, не допровадили до жадного остаточного результату; коли про те довідався, то особисто порозумівся з Тосканеллем, а сей захочував його, щоб видержав при своїм намірі, хоч мабуть не пізнавав у нїм країяна. З певністю натрафить він, впевняв Тосканеллі, на могутніх князів і багаті міста та причинить ся чинно до розширення християнства. Побачимо пізнійше, який великий вплив, а цілком не хосейний, мало таке пророцтво ученого на вражливу душу того, що мав сї ідеї перевести в дійсність.

Колюмб звернув ся коло 1483 р. до короля Івана II., а сей зажадав від своїх учених дорадників, членів згаданої в попереднім розділі Юнти, щоб висловили свою гадку про домагання чужого моряка. Їх осуд випав на його некористь, колиж візьмемо на увагу, якими великими задачами була занята мала Португалія, тоді коли Кано і Бегайм поплили до Гвінеї. то легко зрозуміємо причини відмови. Але Колюмб був тяжко вражений і стріпав порох невдячного краю з своїх ніг. По новійшим поясненням його виїзд не був такий добровільний, як він запевнював, але здається він попав не цілком безвинно в конфлікт із законами, і так була се більше утеча, як гордий виїзд із власної волі. Його жінка зістала в Португалії, а він сам у товаристві свого сина Дієго звернув ся до Еспанії, де знайшов цінних покровителів у воеводі Медіна-Селі і в кастилійськїм надворнім скарбнику Люїсі Де Сант-Анжель (Angel). Рівнож і тепер не пішли справи цілком по його гадці. Королева Ізабеля припоручила розслідження пода-

ного її проєкту, університетови в Саламанці, і його доктори відбули з Колюмбом учену диспутацію, в якій вийшло на верх багато сьмішних річей. Вони не були в силі витягти консеквенцій з кулястости землі, а се все буде славою того чоловіка, якого впрочім не можна вважати за бистрого в науках, що в тім згляді дивив ся ясно й енергічно обставав за тим, що до Азії конечно можна теж доїхати з заходу. Впрочім його трохи реторичний спосіб говорення, уживання цитатів та неясних зворотів не могли зробити корисного впливу на тверезе думання тих голов. Лиш один одинокий член високої колегії взяв річ так поважно, як вона заслуговала, а всі вьнші були противної гадки. Королева на разі тільки потішувала цетента, і він зістав тим часом на королівськїм дворі; та роля очевидно йому не сподобала ся. Похід на Гранаду, остатне огнище Ісляму на еспанській землі, зачав ся власне тоді, а перед корисним результатом походу, так говорили цілком справедливо, не можна було думати про ніщо вьнше. Під кінець 1491 р. не міг уже Колюмб спинити свої нетерплячки; він рішив ся предложити свої услуги французькому королеви, і пішов зі своїм сином до порту Пальос у західній Андалюзії, щоб там шукати відповідної нагоди на корабель. І тут мала його доля неждано змінити ся.

Близько Пальос є на горбку Францішканський монастир Марія де ля Рабіда (Maria de la Rabida), куди Колюмб був уже поступив під час подорожи з Еспанії до Португалії, отже вже не був там чужий. Що там стало ся, оповів у новітших часах докладно І. Райн. Там жив учений брат Антоніо Де Марчена (Marchena), що знав добре відносини на дворі, бо був давнійше сповідником королеви, йому заїмпонував незвичайний спосіб говорення гостя, і він спонукав пріора прикликати з Пальос лікаря Гарсія Гернандеза (Gar-

cia Hernandez), який там мешкав, й якого космографічне знання шановано загально. Тим людям представив Колумб свої пляни, і тут перший раз упали зерна, які він сів, не на неврожайну землю. Марчена вислав післанця до королівського табору, а сей прийшов саме тоді, коли ожидали близького здобуття Гранади. Те стало ся в січні 1492 р., а піднесений настрій, що з сеї причини запанував між окруженням королівської пари, причинив ся до прихильного прийняття проекту. Високі вимоги, які ставив Колумб на випадок щасливого результату підприємства, ще спричинили деякі труднощі, прим. брак гроша в королівській касі. Ще раз буцімто заведений в надіях Колумб відвернувся від королівського двора, але завдяки інтервенції скарбника де Сен Анжель казала його королева прикликати і згодила ся на виконання його бажань, справді цілком не малих. Той сам посередник дав також зі своєї кишені гроші на приспособлення трьох кораблів. Сума не була велика: виносила 1,140.000 мараведі, а що 1 маравед по новішим дослідам можна прийняти за 0.257 марка*), то ціла сума не переносила 30.000 марок**). При тім знов не можна не мати на тямці незвичайно великої ріжницї вартости гроша тоді й тепер.

Порт Пальос, що лежить коло устя мідяної ріки Ріо тінто, видав ся Колумбови за найвідповіднійший для його цїли, і щасливо випало так, що там жила поважна моряцька родина Пінзонів, яка віддала дуже цінну прислугу в тій справі. Денеде, передовсім в Еспанії, закоринив ся погляд, що заслуга братів Пінзонів, особливо Мартіна Альонзо, ще більша, як заслуга відкривця, але хоч як високо обчислить ся вартість енергії, второпности та жертволюбности тих людей, то всеж

*) 31 сот. **) 36.000 корон.

таки тільки розум Колюмба спонукав їх до того, що вони зужаткували свої сили при великім відкриттю. Скоро приладжено до їзди три кораблі, призначені на велике та сьміле підприємство. Адміральський корабель „Санта Марія“ був цілком покритий; зразу називав ся „Галега“ і був зроблений правдоподібно в варстатах у Понтеведра, побережнім місті Галіції, де жило багато зручних моряків. „Пінта“ стояла під зарядом Мартина Альонзе, „Нінья“, що зробила честь своєму іменеві („мала“) під зарядом Вінкента Янеза (Uñez) Пінзона; оба ті кораблі мали поклад лиш до половини. Корабельна залога числила 120 людей.

3 серпня 1492 виплили кораблі з порту; по чотиротижневім побуті на Канарійських островах для направи можна було їхати далі на захід аж 6 вересня. Звісно з описів у популярних книжках, з яким трудом адмірал дійшов до виконання свого заміру, маючи діло з залогою скорою до бунтів, та з підвладними капітанами, яким годі було завірити, отже тут не потребуємо в те дальше входити. Тим більше мусимо признати провідникови, що він навпаки усім тим трудностям мав усе отверте око для окружаючої природи і міг робити цікаві обсервації. Він спостерігав докладно кліматичні зміни, які потягало за собою безнастанне посування на захід; відкрив, що магнетична ігла не показує добре півночи та що її положення з місця на місце змінює ся, а при тім не жахав ся об'яснювати сей дійсний стан, який його страшно дивував, дуже чудернацькими гіпотезами. Трохи за живо представив купи водоростів, званх аразлинами*), що плавали по морі, і такий опис не видержує новійшої наукової критики,

*) Нім. Tang, лат. Sargassum. Наш термін взятий із „Спись важтїйшихъ выразовъ въ рускои ботаничнои терминологіи. Иванъ Верхратський — Львѣвъ 1892“.

та сього не можна йому дуже брати за зле з огляду на те, що се була для нього новість; правда, місця у Скільякса й Авієна показують, що вони не були в старині цілком незнані, але в тих творах, з яких набирав Колюмб свого знання, не було можна нічого про них знайти. Численні признаки суші що раз то заводили в надіях і вже зачала ся на малій флотії розпука, коли 12 жовтня настав рішучий зворот.

Що остров Гуанагані, який насамперед показав ся очам моряків, належить до громади Багамських островів, се не улягає сумнівови; але котрий се був остров у численній громаді, тубільцями називаний тим іменем, а котрий відкривець охрестив Сан Сальвадором, не порішено. З новітших письменників, що дали до сього причинки, назвемо тут особливо тих: Бехера, Фарнгагена (Varnhagen), Пічмана (Pietschmann), й Руге. Острови Гранд Турк-Ісланд, Савану, Маріівану і Кат Ісланд ідентифіковано на переміну з Гуанагані, але найбільше причин можливости мають за собою тзв. Ватлінські острови. Строгого доказу на сей здогад, про се мусимо згодити ся з Руге, не можна буде ніколи подати, а тим менше на противну гадку.

Островець був заселений привітними, довірливими людьми, яких Колюмб. наслідком хибного понятя, що доплив до Азії, назвав „Індіос“, а з сього удержала ся до нині безосновна назва „Індіян“ для первісного населеня Америки і назва „Західної Індії“ для середноамериканських островів. Коли зачали дальшу їзду, то відкрили більше малих островів, а 28 жовтня доїхали до Куби, на гадку Колюмба до горячо ожидаемого Ціпангу. Яке сильне було те його переконання, (воно було причиною цілої їзди) виходить із того, що на доказ на те ужив слова „Каніба“, якими Багамійці означували своїх найнебезпечніших

ворогів — „Караїбів“; в „Каннібалах“ (також і се слово повстало в тім часі) бачив він „підданих великого хана“ (хан-khan). Висланців адмірала прийнято по селах, на які випадково натрапили, з почетом, але крім кількох золотих прикрас вони не принесли нічого, лиш відомість, що Індіани звивають у трубки зілля „табако“, підпалюють його і втягають його дим. До якого значіння мала дійти опісля та випадкова відомість, сього ніхто тоді не міг прочувати. Еспанці перешукали докладно цілу північну сторону острова, що далеко розтягався, але ніде не стрінули ожидаєних слідів високої культури, а не ліпше пішло їм на другім більшім острові „Гіспаніоля“ або Гаїті. На її берегах потерпів адміральський корабель тяжке ушкодження, а що „Пінта“ віддалила ся була за далеко безправно, щоб гонити за золотом на власну руку, то не зістало нічого иньшого, як наладувати малу „Ніну“ усім уратованим скарбом і залогою. В такім стані не були би могли удержати ся на повнім морі, і найбільше з тої причини постановив Колюмб заложити тут кольонію і зіставити часть своїх людей в характері залогів. Поворот домів зачав на „Ніні“, а за нею плила „Пінта“, що підчас того знайшла ся. З поворотом стрінули їх великі пригоди. Страшна буря грозила кораблеви загладою, так що Колюмб уже кинув був у море опис подорожи в відповідній пушці, щоб бодай могла до Європи дійти вість про його пригоди; на Азорах грозив португальський намісник воєнними кроками, коли вони там по трудах прибили до суші і ледво з трудом дав себе задобрити; ба, навіть коли вже увійшли в ріку Пехо, грозив іще напад зі сторони Португальців, що не були вдоволені з щасливого повороту Еспанців, і потрібне було цілої льояльності короля Івана II, щоб уможливити немилим гостям дальшу їзду. Колюмб вийшов на сушу 15 марта 1593 р.

у тім самім порті Пальос, звідки був вплив, а рівночасно з ним появила ся „Пінта“ в однім північно-еспанськім порті, куди мусила була схоронити ся перед бурею.

Тріумфальний похід, що провадив щасливого відкривця через цілий півостров, бо королівська пара пробувала на дворі в Барселоні, також описуваний вже багато разів. Приняте було дуже почесне, а сей багатий фантазією чоловік умів знаменито представити „новий сьвіт“, що його відкрив у далекій Азії; кількох привезених Індіян і ріжного рода тропічні рідкості причинили ся до підвищення вражіння, яке викликали досадні слова великого подорожника. Тоді повстав вірш: „A Castilla y a Leon Nuevo Mondo dió Colon“ (Кольон подарував Кастилії і Леонowi новий сьвіт). Чи однак ту девізу вставлено до гербу Колюмба, сього не можна за Гаррісом ствердити. Впрочім уже зараз із початку було кілька скептичних голів, котрі думали, що ще властиво не осягнуто сеї ціли, для якої експедиція була вислана. До тих належав Петро Мученик, але він вистерігав ся плисти проти води, як довго сьвітила зоря щастя його приятеля; на се ми вже звернули увагу. Його гадка, що Колюмб не міг справді бути в Ціпангу або в „Катаї“ (Kathai), булаб рівнож іще за вчасна.

На згоду у Тордезіллас, що її заключили були дві спорючі держави Еспанія і Португалія в 1494 р., ми вже перше звертали увагу. Коли переговори тим часом закінчили ся, Колюмб був уже знов на далекім заході; в другій подорожі повірено йому вже поважну флоту, зложеноу з 17 кораблів, а між пасажирами був неоден знатний Еспанець, що хотів знайти в „Індії“ щастє. 25 вересня 1493 р. виплили вони з Кадіксу, а що тепер вибрано більше полудневий напрям, то відкрито багато островів із ланцюха Малих Антилів: До-

меніку, Марію Гальянте, Гуадалупу, Антігуу, Сан Мартіна і Санта Круз, заселені по найбільшій часті двими, але духово живішими Караїбами. Важнішим показав ся опісля більший остров Пуерторіко, на яким Колумб теж не задержував ся, бо його тягнуло відвідати свою осаду Навідад на Гаїті. Але не знайшов її вже; тубольці напали на деревляний форт і знищили його, а 34 Еспанців убили. Адмірал був занадто добрим політиком, щоб із сеї причини зачинати війну для знищення мешканців острова; він заложив нову осаду і посвятив цілу свою силу відшуканню золотої країни, яку буцімто відкрив його товариш Альонзо Гохеда (Hojeda) недалеко берега. На його погляд знайдено біблійний „офір“. Для дальшого виіснування золотих піль зівстав там брат Колумба Дієго, а він сам поплив знов на море і шукав наново здогадної азійської суші с. в. Куби. По дорозі пізнано четвертий остров із Великих Антелів, себто Ямаїку. Щораз більше набивав собі Колумб голову фантазіями про східню Азію, і навіть не вжахнувся перед сумнівним способом виходу; він казав списати протокол і підписати цілій своїй обсаді, що край кацєка Маїона є китайською провінцією Манго. Залога послухала під напором великих погроз, але між тими, що підписали проти волі, був також пільот Хуан де ля Куза, якому завдячує ся першу карту новіших відкрить; ту карту випорпав із пороку в одній паризькій бібліотеці Александер Гумбольдт на поч. 19 в. Вона походить із 1500 р., а її автор представляє на ній Кубу цілком правдиво, але суперечно в тим, до чого давніше зобовязав ся, тобто як великий остров. Ужите свли могло здавити правду все лиш на короткий час. Коли Колумб, тяжко хорий, 29 вересня 1494 р. знов станув у замку Ізабелля на Гаїті, застав тут на велику свою радість брата Бартольомеа, висланого за

ним королівською парою з трьома кораблями як „adelantado“ (заст. намісника). Він прийшов у сам час, бо між Еспанцями настали усякого рода непорозуміння, й адмірал уважав конечним відсвіженне своєї втраченої поваги. Передав братови управу острова, а сам зачав 10 марта 1496 р. подорож домів; 11 червня закинули перед Кадіксом якор два кораблі, що привезли його самого, його дружину, а крім того ще 30 Індіян.

Прийняте на королівським дворі було також тим разом величаве, але бистрійше око могло вже тепер добре пізнати, що правительственні круги завели ся потрохи в надіях на користи, які мали йти з відкриття простої дороги морем до східної Азії. До найвищої ціля, до получения Європи з золотоносними і корінними краями Азії, через се властиво не зблизили ся. До того внішня і внутрішня політика сполучених королівств була власне тоді так сильно занята європейськими справами, що зацікавлення Новим Світом значно ослабло. Бажанню адмірала, щоб знов як найскорше допроваджувати нові сили до його індійських осад, вчинено волю лиш із дуже великим трудом і аж 30 мая 1498 р. зміг він виплисти з устя Гуадальківіра, тим разом лише з шістьома кораблями. Покинувши Мадейру дістав ся до Канарійських островів, звідки вислав половину своїх кораблів просто до Гіспаньолі; сам із рештою кораблів поплив іще далше на полудне, як перше, так що конечню мусяв загнати ся на полудневе американське побереже. Дійсно розмірно скоро побачив острів Трінідад, найбільший з Малих Антилів та положений найдалше на полудне, а трохи пізнійше був на дельті Орінока. Великанські маси води, які пливають тою великою рікою в море, імпонували Колюмбови, що шукав усе лиш надприродних чудес, так, що він зробив ревізію усіх своїх поглядів на головне правило математичної

географії, яких доси так вірно і консеквентно тримав ся, і приписував землі, взагалі сферичній, випуклості, „яку можна прирівнати до грудий жінчини“. Здавало ся йому також що се найвідповіднійше місце для раю, „склепіння сьвіта“, з якого мали плисти в усї сторони величезні ріки. Серед таких мрій стратив з очий справді важну гадку про великий континент; на його оправданне мусимо все мати сьвіжо в пам'яті те, що для нього й Куба була азійським континентом.

Коли Колюмб доплив до Гаїті, знайшов ся в душе невідраднім положенню. Осадники зачали були ворохобити ся проти віценамісника, що заряджував строго та з сьвідомістю ціли свого уряду, і хоч Бартольомео Кольомбо в кінці узяв знов верх, то в тій части острова, де на чолї руху станув якийсь Франсіско Рольдан, панувала анархія дальше. Горді Кастильїці не хотїли повинувати ся приказам Італійця. Адмірал поповнив сей блуд у тактиці, що з Рольданом нав'язав переговори і надав йому навіть вплиове становище зверхнього судді; се був явний пройдисьвіт, хоч Еспанці в нових часах усїми способами пробували ратувати його честь. На скаргу, яку Колюмб вислав до краю, вислано до Гіспанїолї Франсіска Де Бобадїлля з широкою властю, а коли той чоловік із неменше непевним характером, прибув до місця призначення, зараз порозумів ся з Рольданом. Трьох братів Кольонів приарештовано, увязнено і післано до Європи на осудження як в'язнів стану. Коли їх корабель приплив у падолистї 1500 р. до Кадіксу, увільнено їх, розумієть ся, з кайданів, а оповіданне, що відкривець і регент Нового Сьвіта виступив перед невдячною королівською парюю в характері в'язня, належить до переказів. Про се цілком нема бесїди; натомість певне, що Фернандо і Ізабеля жалували, що їх дотеперішньому любимцеві зроблено несправедливість і хотїли хоч у часті винад-

городити грошесим датком ту кривду, яку йому заподіяли. Бобаділлю відкликано, Рольдана навіть увязнено, а новопісланий намісник Ніколас Де Овандо одержав особно приказ, щоби повернути Колюмбови неправно сконфісковане майно. Однак його вразило тяжко те, що не йому, а власне Овандови припоручено реорганізацію Гіспанолі. Він прямував до того, щоби за кождую можливу ціну на ново заслужити собі на втрачену повагу. Коли через багату наслідками подорож Васка Да Гама знов піднесло ся значінне корінних островів, то Колюмб обіцяв знайти дорогу до них у противнім напрямі; з сього становища зачав він 9 мая 1502 р. четверту і остатню свою подорож. Бачимо, що вже ту їзду задумано як оплиненне землі, бо коли вже раз дістали ся до корінних островів, то дорога домів сама з себе вела дальше в західнім напрямі. Колюмб сказав собі, що з огляду на оселі, заложені в Західній Індії, він усе за скоро збочував у північнім напрямі, і постановив собі, при новій їзді стерегти ся сеї — що так назвемо — похибки. Коли так поступав, то мусів конечно доплисти до східного побережа центральної Америки, і так дійсно стало ся. Думав, що на беріг Гаїті вступить лиш в переїзді, у тій надії, що буде можна навязати з Овандом лїпші зносини. Але в тім завів ся; намісник заховав ся також як не ворожо, то принайменше держав ся цілком здалека. За те Колюмб мав бути свідком страшної кари, яка постигла обох його противників, Рольдана і Бобаділлю. Ураган, який адмірал буцімто проновів із кон'юнкції планет, знищив малу флоту, на якій оба ті люди хотїли вернути до Еспанії; чотври власні кораблі Колюмба, що були незвичайно сильно збудовані, переждали бурю при березі.

Не змінюючи західного напрямку їзди, до-
їхав Колумб 30 червня до острова Гуанайя, бли-
сько побережжя Гондурас, а незадовго потім до
континенту. Коли досі входив у близьку зв'язь
майже виключно лише зі справдішніми дикунами,
то тут стрінув ся з краями своєрідної, само-
стійної цивілізації, і можна собі легко предста-
вити, що він гарні штучні вироби Майясів з Юкатану,
які бачив у прохожих купців, уважав за potwier-
дження своїх гіпотез про Азію. Колиб був на се-
рішучо пішов, то може булаб припала йому
в надгороду та слава, яку опісля здобув собі
Кортес. Однак ми знаємо, що його все перло
в перед до корінних островів, та що його одино-
ким стремлінням було знайти водну дорогу, куди
був би можливий поворот домів. Так їхав безна-
станно попри беріг середньої Америки, відшуку-
вав усе знані йому околиці з географічних студій
з Марка Польо і Енеа Сільвіо, і все склонював ся
до того, щоб кожду випадкову подібність ужи-
вати за доказ своїх слів. Прибережна околиця Ве-
рагуа коло залува Чірікі (Chiriqui) мусіла на
його гадку лежати вже цілком близько коло пто-
льомейської Катігари. Так ішла подорож попрв
беріг аж майже до дарійського залува, звідки
присилував їх до повороту сумний стан кораблів.
Тому, що Верагуу уважали за багату в золото,
вернули туди і знайшли, що їх давнійші здогади
в якійсь мірі справджують ся, так що Колумб,
маніпулюючи з географічними поняттями як ма-
гік, думав, що відкрив „Золотий Херсонез“, пів-
остров Малякку. Те, що Еспанці пропадали за
золотом, спричинило, що Індіани, зразу прихильно
настроєні, стали скоро їх ворогами, та лиш
я остаточним напруженнем вдало ся адміралови
увільнити свого брата Бартольома, якого вони
обксчили, і почав на трьох позісталих кораблях
вертати назад. Однак тепер уже довше не могли ви-

держувати тяжко ушкоджені корабельні стіни і не зістало нічого иньшого, як завернути кораблі на беріг Ямайки і вислати кількох дуже відважних людей лодками на Гаїті, щоб звідам принесли поміч. В часі очікування зайшло таке, що Колюмб випрокував докучливим Індіанцям затьму місяця (29 лютого 1504 р.) і через ту ознаку своєї власті допровадив до того, що його залогу заосмотрено достаточо в поживу. В кінці показався корабель, післаний Овандом на підмогу і з Санто Домінго вернув у падолисті до Еспанії відкривець Нового Сьвіта, потерпівши розбите кораблів, бідний, без фльоти й товаришів.

Тепер уже не було радісного прийняття і всі великі надії, що вязалися з першою, в части ще з другою подорожжю адмірала, розплилися в ніщо. Тяжкий удар стрівув ще раз нещасливого чоловіка дуже скоро; ще в паделісті 1504 р. вмерла королева Ізабеля, яка держала його доси й заохочувала свого чоловіка, що далеко холоднійше думав, щоб помагав заморській експедиції. Від Фернанда не мав багато чого сподіватися Колюмб, і він знав то добре; правда, Фернандо прийняв його з почестями, відповідними його достоїнству як гранда королівства, коли ставився в маю 1505 р. на дворі в Сегові, але дорадники короля не могли рішитися на те, щоб признати йому його давні права віцекороля Індії. Колюмб скінчив уже грати свою роль, не цілком без власної вини, але по найбільшій часті дякуючи інтригам двірської камаріллі, яка була для нього вже від давна неприхильно успособлена. 21 мая 1506 р. попрацавав він з сям сьвітом у Валлядоліді, і тут знайшов також перше місце спочинку. Але не на довго, бо сей брак спокою, що був для нього характеристичний за життя, мав також переслідувати його і по смерті. Його тіло перенесено 1513 р. до Севілли, коло 1550 р. на Санто Домінго, а 1796 р.,

коли устало панованне Еспанців у східній частині острова Гаїті, перенесено на Гавану. Небагато пізніше як за 100 літ усунено кастилійську флягу з „перли Антилів“, і так дістали ся кости відкривця знов на європейський ґрунт.

Колиб Еспанія була ліпше сповнювала обовязок зглядом великого свого прибраного сина ще за його життя, то здасть ся образ його характеру видавав би ся нам менше неясний, як дійсно було. Чоловік, що мав величезні претенсії, став згодом безустанку нарікати, й може також жалував ся на обставини, бо вони показали ся для него за тяжкі. Кажучи цілком правдиво, він не все був правий, а його пам'ять поганить риса захланности, якої ні раз не можна заперечити, і якої не міг позбутися навіть перед своїми підданими. Коли його слухають ся, то мусять ся вірити, що при усіх заслугах та при неодній нагоді до збирання маєтків, був таки і далі бідним чоловіком, однак про те, як у новіших часах виказав Дуро, не може бути бесіди. Колюмб жив доволі достатно. Що до його родини, то братя Бартольомео і Дієго, оба високі урядники, померли на Гаїті. Син Дієга з першого і одинокого правного подружжя був королівським пажом, і осягнув через процес, який ще батько зачав був, остатний титул „адмірала Індії“. Жив до 1526 р., отже не був старий. З одного неправного подружжя Колюмба походив син Фернандо, що виобразував ся на вченого і видав у Севілі славу „Biblioteca Colombina“. Чи можна його вважати за автора часто цитованої біографії „Vida del Almirante“ (1551), та о скільки взагалі можна уважати сей твір правдивим історичним жерелом, про се були гадки від самого початку поділені.

Чоловіком науки Колюмб не був, хоч йому,

як ми бачили, не можна відмовити якоїсь висшої освіті та досить обширного знання літератури. Недоставало йому всяких здібностей до критики; що коли прочитав, те вважав за безсумнівну правду, і здасть ся ніколи не попав на ту гадку, що можна писати і друкувати також небилиці й недоладности. Таж він дивуєть ся, що по такій довгій їзді по Атлантийським морі ніде не стрінув ся з тими двами моря, які були позазначувані на гльобі Бегайма. Що тоді, коли на хвилю поклав тяжку книжкову вченість, мав часто ясний погляд на природу, яка його оточувала, те мусить признати навіть його противник. Він відкривав постійну зміну магнетичного збочення: добре представляв зміну підсона підчас подорожи по океані, та кліматичні особливости нових островів; обсервує велику екваторіяльну морську струю і вискажує здогад, що під її напором попроривав ся первісний сухий поміст між ріжними частинами „Азії“ на полудні і півночі в ланцюх островів. Також те, що каже Колюмб про Індіан і їх тілесний характер, справедливе. З певністю добрі прикмети, що дримали в тім дивнім чоловіці, не могли добре дозріти, бо його нахил до містицизму, до надприродних чудес та сліпа віра в те, що надруковане, сплянула на все розвій усякого свобіднішого погляду на жите і сьвіт. Сего образу сьвіта, який виробив ся був в голові Колюмба, а який бачимо між иньшими на карті нарисованій Бартольомеом Колюмбом до четвертої подорожі брата, і на яку звернув увагу аж 1893 р. фон Візер, не можна ніяк погодити з дійсністю. Ми бачили, що вже Де ля Коза визволив ся з під сього нещасного погляду, будьтоби новий сьвіт належав до Азії. Два роки пізнійше (1502) появилася мапа, як каже Галлоа (Gallois), приписувана Кантінови, а безпосередно

по ній слїдувала мапа Канеїра (Caneiro), на якій рівнож сама Куба представлена як острів, окружений численними малими островами.

Бачимо, що Колюмб уже за життя стояв сам один при своїх поглядах; його фантастична географія не знайшла відгомону, а з нею пішов також скоро і незаслужено в забуте чоловік, якому все таки сьвіт завдячує багато. Се дивує дуже, як рідко на чужині згадуєть ся про його імя і признаєть ся йому його дійсну заслугу. Лиш норямбергський лікар Йобст Рухамер, що взяв на себе спеціальну задачу познайомити своїх земляків із новими відкриттями, при помочи німецьких брошурок, посвятив одну таку брошуру Колюмбови; в ній є багато дивацьких проб знімеччєня; Крістофоро Колюмбо зветь ся „Christoph Dauber“, Альміранте „Wunderer des Meeres“ і т. ин. Але взагалї Колюмб стоїть далеко по заду за одним иньшим моряком, який що правда що до дійсного значіння мало що не дорівняв йому, але за те далеко лїпше розумів інтерес реклами. Так дійшло до сього, що він як раз, а не правдивий відкривець, мав дати назву новій часті сьвіта.

Фльорентинець Америго Веспуччі брав від початку 16 ст. участь у ріжних важних подорожах для відкрить, будучи в португальській, а опісля еспанській службі, як ми се ближше покажемо в V розділі; про те подавав він своєму приятелєви Льоренцо Ді Медічі листовні описи, де не закривав власного сьвіта, але казав йому дуже ясно сьвітити. Латинськими та німецькими перекладами розповсюднено дуже скоро усюди письма Веспуччія, та поволї розширили ся гадки, що то йому властиво треба завдячувати відкрите Нового Сьвіта. Між 1508 і 1513 р. повстав рід наукового калєндаря, до якого подавав Буцбах, пріор Бенедиктинів у Ляах, усї гідні уваги випадки; в нїм появляєть ся „Еспанець“ Америк

Веспучій (Americus Vespuccius) як відкривець доси незнаного світа — доказ, що також дуже освічені особи не мали найменшого поняття про дійсний стан річи. Латинське письмо Веспуччія „Quattuor navigationes“ було спільним майном усіх тих, що цікавилися індійськими відкриттями. До них належав теж Мартин Вальдземілер (Waldseemüller) або Гілякоміль (Hydrascomylus) директор школи в містечку Сен Діє, що тоді було ще досить німецьке, хоч уже належало до льотаринського князівства; він уродився коло 1480 р., і був сильним географом, що разом із Людом (Lud) і Рінгманом був дуже діяльний при видаванні і коректі збірки мап, доданої до „Географії“ Птолемея, яку аж у сімдесятих роках 15 ст. витягнув з забуття Микола Герман (Germanus). Він оголосив 1507 р. малий підручник до космографії і вказав в її 9 розділі на відкриття того Амеріґа; отже на його думку було б цілком справедливе назвати ту четверту частку світа „Америкою“, себто краєм Амеріґа. Те заключення може дивувати, бо певне те, що Вальдземілер знав також про подвиги Колумба; як небудь воно єсть, то кожним разом його заохота впала на дуже врожайну землю, і незадовго дійшла до повного признання. По новітшим доказам Ельтера і Оборгумера причинився до того головно гуманіст Гляреан, (Льоріті з кантона Глярус), авторитет як географічний письменник; опираючи ся на Гілякомілію, положив на мапі світа, яку зладив уже 1510 р., напись „Terra America“. Через Вадіяна, Шенера, Стобнічу (Stobnicza) і Петра Апіяна, бо ті автори уживали назви „Америка“ на всіх книжках і мапах, також і гльобах, здобула та назва на просторі від північно-західного проливу аж до цолудневого кінця Огневого краю право горожанства, а той, котрому та честь мала дійсно припасти, мусів задоволити ся трьома краями, які мають назву „Ко-

люмбії": звязковим округом північно-американської Унії (коло Уошингтона), найдальше на заході положеним краєм Канадійської домінії, і одною державою в полудневій Америці (давніше Нова Гранада).

Дехто не вірив сьому простому і природному ходови, який історично стверджений до найменчих подробиць, і дав себе звести одною в найвижшій мірі дивоглядною гіпотезою, про яку мусимо згадати хочби кількома словами. Досить цікавий той епізод. Першим, що поставив здогад, будьто би означення „Америка“ було первісною індійською локальною назвою, був геолог І. Марку (Marcou). В його сліди пішли Пінарт, Т. Де Сен Брі (Bris) і І. Г. Лямберт; раз гори „Америк“, то знов край „Амаракапана“ мали розв'язати ту етимологічну загадку; висновки єї визначувалися часто своєю пугучістю. Усі справдішні історики географії потрясли головою і відкидали ті проби об'яснювання з трудом річи, яку можна легко і просто вияснити; в дуже основнім випровадження зробив те Гіґ (Hugues) в однім своїм малім творі (Casale 1894). Однак у щоденній пресі ще тепер показується та стара, давно вже закинена похибка, як яка важна новість.

В дійсности не дасться се змінити, що Колумб утратив першенство в наданню імени новій землі через щасливішого свого суперника Америґа Веспуччі, який впрочім, не без заслуги і сам, у кінці на ділі цілком невинен нічого. І дійсно можна-б йому завидувати тої чести, бо коли навіть його характер не був свобідний від поганих рисів, а його загальне образование так як і моряцька зручність цілком не були визначні, то всеж таки можна висказати тезу: ніхто иньший не міг бути відкривцем нової часті землі, як тільки Колумб. Коли-б він був справді вчений, то оправдане критичне застановлення булоб йому

відібрало відвагу; колиб як моряк хотів лишень гонити за славою і золотом, то дорога до Індії довкола Африки була йому ближша, як перепливати по величезнім океані, який сягає хто зна як далеко. Один Колюмб сполучив у собі ті прикмети, що могли запоручити щасливе підприємство; в нїм зійшла ся забобонна віра у власну зізду, дар впливати на иньших, поривати їх і перекопувати, та саме тільки дійсного знання, як йому було потрібно до видумання означеного пляну та виконання його. Без сеї демонської упертости, що удержувала все того фантаста при його первісній гадці, був би його намір ніколи не здійснив ся, без сеї упертости булаб очевидно не удержувала ся також віра в азийський фантом, від якого не міг Колюмб увільнити ся ціле житє, так довго і завзято, як ми довідали ся перед тим.

Ми обговорили чотири подорожі великого Генуезця в їх природній історичній звязи, хоч вони тягнули ся протягом дванайцятьох літ. Однак ясне, що в тім часі пороблено також іще иньші відкриття, і то в досить великім числі. В пятім розділі постараємо ся предстазити діяльність еспансько-португальських конкістадорів, що тягла ся понад сто літ; безпосередно до великих чинів відкривця Америки навяжемо радше подібні що до своєї сути змагання; а безпосередним їх наслідком було те, що поруч обох океанів, які переплили були Колюмб і Васко Да Гама, поставлено ще третє рівнорядне море.

IV. Перший вплив землі і пізнання Полудневого Моря.

Знаємо, що Колюмб був сильно переконаний, що коли земля має вигляд кулі, то мусить бути можливо по подорожі сушею або морем усе в однім

напрямі вернути на місце, з якого вийшло ся. Четверта подорож, як згадано, мала ту власне ціль, але не можна було її осягнути, бо не було пошукваної перерви між Північною і Полудневою Америкою. Також Веспуччі мав ясне зображення про те, що до Індії можна доїхати зі сходу. Однак се не здійснило ся, і аж у дванайцять літ по смерті Колюмба настала нова стадія.

Ми вже раз мали діло з тим чоловіком, що оплив перший землю. Фернано Магельганес мав уродити ся коло 1480 р. в північно-португальській провінції Трас ос Монтес (Tras os Montes); що його португальське ім'я „Magelhães“ трудне до вимовлення, ддятого корисно, так само як у Колюмба, уживати латинської форми імени: Магелян (Magellanus). В молодім віці пішов він до Індії, і відзначив ся багато разів своєю енергією під Д'Альмеїдою, але зразив собі великого деспота Альбукерке і тому забажав перенести ся до війська, яке провадило війну в Африці. Тяжко ранений хотів іще тому розстати ся з непрахильною старшиною і з неласкою короля Маноеля, бо здасть ся, що індійський віцекороль нап'ятував його як гордого підданого і що ддятого від початку він стрічав ся все з недовірем. Коли задля рани на носі покинув службу, то мав дуже малу пенсію, якою заспокоював ледви найконечніші потреби, а коли відмовлено його просьбі о підвищення сеї почесної платні, він усунув ся від сьвіта на самоту і затопив ся тут у космографічних студіях під проводом сьвященника Руй Фалеїро. Магелян заприятнив ся ще в часі побуту в Індії з тим Серраном, якого, як звісно, Альбукерке вислав був до корінних островів, а лист Серрана мав надати вперве певний напрям тому чоловікови, що засидів ся сам один, полишений усіми. До сеї громади островів треба було доїхати теж зі сходу, а та дорога провадила через частину

землі, яка по договору в Тордесілас належала до Іспанії. Одначе від Португалії не мав він чого сподівати ся; і так дозрівала в Маґеляні поволи ідея, покинути рідний край і жертвувати свою службу еспанському королеви. Він виступив із португальського союзу підданих і в товаристві приятелів Руй Фалеіра і Крістовала Де Гаро ставув у вересні 1517 р. в Севіллї. Те місто положене над рікою Івадальквіром, що через цілий рік мав в собі багато води і для того можуть по ній плавати глибоко йдучі кораблі, було осідком „Індійського Дому“, себто уряду, до якого належали всі справи Нового Сьвіта; Севілля була в тім періоді найважнійшим містом в Іспанії. Маґелян осїв скоро тут постійно, одруживши ся з дочкою одного впливового урядника, а в 1518 р. відбули ся в тодішній резиденції Валлядоліді остаточні переговори. „Коли те удасть ся — писав Петро Мучение — то ми переймемо на себе торгівлю Сходу і Португалії“. Маґелянови запевнено в таким випадку усї почести і користи, які свого часу припали були Колумбови. Коли Португальці довідали ся, що заносить ся на те, що хто иньший дістане ся зі Сходу в їх індійські справи, ужили всіх сил, щоби перешкодити експедиції, але Маґелян і еспанське правительство удержали ся при своїй постанові. Маґелянови віддано команду над п'ятьма кораблями, а власть, яку надав йому цїсар Карло V, була незвичайно широка. І він її дійсно потрібував, так як то показало ся незабаром.

З географічного пункту погляду не можна заперечити, що ціле підприємство було стілько непевне, що не було ще означено, куда то дістати ся до мети, через Америку чи довкола неї. Переконувано також Маґеляна, що може з божої волї східна і західна півкуля відділені від себе скравком землі, який тягне ся здовж полуденника; хтож міг назвати сей погляд абсурдним, коли він опирав

ся на здогаді, буцїм-то що до простору то поверхня води далеко менча від поверхні землі? Далекo лїпше було звїсно, що там цїлком не було переїзду, де його шукав Колюмб. Але думали, що дальше на полудне можна певно числити на морський пролив. Також дуже велике питання, чи справді Маґелян бачив у Ліссабонї одну мапу Бегайма, де під 40° півд. шир. був назначений пролив, але Візер виказав докладно, що дійсно виказують той пролив мапа Леонарда да Вінчі з 1515 р. і гльоб Йогана Шенера (Schoener) з 1516 р. Однак дійсно її доси не знайдено було, хоч в 1514 р. Де Солїс шукав за нею енергїчно. Докладнїші розслїди Гамі (Hamy) вказують, що Маґелянови помагали особливо два керманїчі братя Йорґе і Педро Реїнелї (Reinel). З роду Портуґальцї згодом перейшли теж до Еспанїї. В 1519 р. нарисували мапу Молюків, й авторїтет їх переважно помїг Маґелянови дістати привїл Карла V.

Отже п'ять кораблїв разом, тягару може 500 тон, віддано тому відважному чоловікови, а залога складала ся з 239 осіб. Астроном Фалвіро відступив неожидано від експедиції, бо йому здавало ся, що його не досить респектують. Найважнїйшу роль по провіднику фльоти грав як пізнїйше показало ся, Італїець Антонїо Пірафета, а його опис подорожї дає нам дуже цїнні об'ясненнн про зміну судьби підчас сеї найвідважнїйшої і найбільшої з морських подорожїй, яку коли небудь відбуто. Ескадра виїхала з устя Гвадалькївіра 20 вересня 1519 р., а незадовго потїм зачав один еспанський капїтан підносити претенсїї до якоїсь співучастї в командї в виразнїм противенствї до переговору між Маґеляном і короною, за те у змовї з ивнїшнми корабельннми начальннками, що по найбільшїй частї не могли по вдержати ся в своїй національнїй завистї що до Портуґальця, якому так добре повело ся. Строгї

способи, яких ужив Магелян, здавили на короткий час непослух, але підготували катастрофу, що опісля наступила. Коло заливу ріки Ля Плята, куди перше був доплив Де Соліс, зачали шукати за переїздом на захід; само собою розумієть ся, що поновляло ся так раз у раз, коли побачено що якийсь залив врізуєть ся глибоко в край. Дня 31 марця 1520 р., коли на патагонськім березі було вже зимно і зачали ся добрі морози, порішив провідник приготувити ся до перезимовання — історія говорить нам про се перший раз. Вони були в заливі св. Юліяна, під 49° 15' півд. шир. Що се оголошення викликало велике незадоволення, не повинно дивувати, бо у всякім разі було воно таким новим і назвичайним випадком, що навіть відважний міг підупасти на душі. „Сей Португалець погубить нас усіх“, стало скоро загальним кличем. Одначе Магелян сильною енергією побідив. Правда, вибухла небезпечна змова і три збунтовані кораблі станули проти двох вірних, але в боротьбі, яка власне тепер настала і яку перервали переговори, удержав перевагу він своєю непохитністю; певно лиш через те, що з зимною кровю замордував свого найнебезпечнішого противника і так усунув його собі з дороги. Другого капітана покарано воєнним судом на місці і засуджено на смерть, а кількох иньших проводирів висаджено на безлюднім березі. Принагідно зазначуємо, що вони там не померли, бо опісля відлучив ся від фльоти один збунтований корабель і вернув до Іспанії, а по дорозі забрав полишених і сив способом уратував їх. Однак не знати, чи їх опісля покарано по заслугі.

Близько пять місяців мусіла експедиція перебути в зимовім порті та в хатах, збудованих на березі, заки погода дозволила на дальшу їзду. Розумно обдуманый плян, розсліджувати на кораблі „Сантіаго“ заливи, що врізують ся в край,

не удав ся, бо корабель в'їхав на мілке місце, так що остаточно мусли моряки плисти далі на чотирох иньших кораблях. Так вплив Магелян 24 цвѣтня, а 21 жовтня доплили вони до рога Дѣвиць (Cabo de las Virgenes), при вході до шуканого переїзду. Але як можна було переко-нати ся, що се як раз добрий переїзд, та чи не попадуть нагло в пропасть, коли відважать ся туди вплисти? Щастє, що ніхто не знав сего проливу, який тягне ся на 600 км., багато разів скручує ся, і страшно трудний до перепливу; тоді може вони булиб побоювали ся віддавати себе йому в руки. Капітани, вислані щоби звідати ся, вернули з непевними відомостями, але Магелян порішив переплисти ту дорогу і переплив її. Серед най-більших трудів в'їхав у той вузький пролив; місцями здавало ся, що він губить ся, але все знайшов ся якійсь канал, що провадив до більшого озера, а 28 надоліста побачили вже вихід. Лиш три кораблі стояли під зарядом Магеляна, бо як знаємо, „Сантіаго“ втрачено, а „Антоніо“ повіз зрадників. Крім адміральського корабля „Трінїдад“, були до розпорядку при дальшій їзді по бездорожнім пустім Великим океані: „Консепціон“ і „Вітторія“.

З Індіанами дуже часто вони стикали ся в оточенню зимового табору; вони визначали ся по пересадним поданням історіографів ескспедиції гігантними розмірами тіла, а Магелян дав їм для того назву Патагонців („з великими ногами“). Підчас переїзду через пролив не показували ся тубольці. Їх існування зраджували часті огні, і з сеї причини називає ся від сього часу великий острів, на полудне від проливу, „Огненим Краєм“ (Feuerland, tierra del fuego). Самеж явище, як каже Черльз Дарвін і пізнійші подорожники, додержало ся до наших часів.

Так були вони вже на тім величезнім морі, про яке від 1513 р. було все ще досить недовкладно звісно, як скоро дізнаємо ся. Одначе небезпеки і труди для того так мало уступили, що вони впали на й так сильно ослаблену вже корабельну залогу. Стративши з очей побереже Полудневої Америки, вони більше як місяць не бачили жадної землі, а що було неможливо набрати нових провіантів, грозила їм страшна голодова смерть. Окліяк Маґеляна, що він радше буде їсти шкіру в черевиків, як вертати, показав ся пророцтвом. Два малі острівці — на думку Мейніке (Meinicke) Пукапука і Флїнт-Іслянд — попри які вони плили, цілком не могли дати їм достаточної помочи. Виглядає на казку, що Еспанці плили поперек цілої Полїнезії і Меланезії, і цілком не бачили землі; хто хотів би сього спробувати навмисне, то йому се певно не вдало би ся. Аж 6 марця 1521 р. блиснула їм надія, бо побачили себе серед громади урочайних островів, де потрохи відпочило собі багато хорих. Була то громада Лядронів (Ladrones, розбійницькі острови), що належить до Мікронезії, від недавна приналежна до нацифічних охоронних околиць німецької держави. Маґелян назвав їх так для того, що тамошні мешканці були дуже зручними злодіями і крали Европеяцям усе, що лиш показало ся їм придатне. Пізнійше перехрещено ті острови на Маріяни, для одної еспанської королевої.

За три дні знов приспособлено цілком кораблі до плавання, і незадовго показали ся більші острови, які Маґелян назвав архіпелягом св. Лазара (San Lazaro); се внутрішні Філіппіни. Тут вступили вони в нову область культури, а то в маляйсько-арабську і на місці добродушних дикунів показали ся прихожим проворні магомеданські купці, що їздили по морі. Тому що Португальці під проводом Альбукерке розтягнули свою чуйність геть аж на

найдалший схід, треба було подвійно мати себе на осторожності. Зразу вдало ся комодорови*) налякати тих, що покликували ся на взаємини з Португальцями, впевняючи, що могутість еспанського короля далеко більша, як португальського; дальше йому вдало ся перетягнути також князів поодиноких островів цілком на свою сторону. До тих належав султан острова Цебу, що дав себе охрестити і сподівав ся, що при помочи еспанської армади здобуде собі зверхність над сусідними островами. Се йому сповнило ся по части, і багато малих „раджів“ піддало ся згаданому султанови. Не так стало ся на острові Матан, де жило войовницьке плем'я й не хотіло платити ніякої данини. Колиб Мателян був такий розумний і мав таку енергію, як звичайно, то був би усунув і ту перепону. На нещасте однак він був того хибного переконання, що тубольцям треба дати правдиве поняття про великість еспанської сили, і та гордість не на часі спонукала його до того, що не приймив помочи князя Цебу. Виключно його власні люди мали присилувати упертий остров до послуху і так він казав перевезти себе з небагатьома вояками човнами на остров Матан; навіть кораблі мали так далеко стояти, що навіть огонь їх гармат не міг їм помагати. Шалена відвага страшно підстила ся. На Еспанців, що вийшли на остров, напали тубольці зі значно більшою силою, і їх вожд упав від ран.

Так згинув той відважний чоловік, котрий що до широти погляду, обширного знання і не похитної смілости стояв найвисше з усіх конкістадорів; він також не має чого боятися, колиб ми їх усіх порівнували що до моралі. Його тіла не можна було видістати від неприятеля, навіть дорогою переговорів і з тяжким серцем мусіли

*) Еспанське слово: командант кораблів.

опускати ворожий острів усі його товариші, майже всі ранені, а їх почування представляє нам у потрясачих словах Пітафета. Але також на острові Цебу, де князь доси все показував таку прихильність, змінив сей випадок дотеперішний стан річи; погром здійснив із чужинців ту чародійну заслону непобідности, а підступний напад спричинив нові, тяжкі втрати. Хуан Серрано, вибраний на місце Магеляна капітаном одного з двох позісталих кораблів, попав іще живий в неволю невірних союзників. Льопец де Карвальго (Carvalho) і Гонцальо Вац Д'Еспіноза обіймили тепер провід і попровадили останки експедиції через Мінданао до Палявану, а звідсіля до міста Брунеї, що лежить на північній березі острова Борнео. На жаль і тут зачала ся кривава боротьба, що повстала здасть ся лише з малого непорозуміння, й Еспанці прийшли до Тідоре, ще раз сильно ослаблені; аж тут мав настати щасливий для них зворот. Князь Тідоре, врадуваний тим, що Еспанці радо хотіли платити за пожадані корінні товари більше, як Португальці, які осіли на сусіднім острові Тернате, згодив ся на корисні торговельні умови. Що представителі обох європейських народів, які стрінули ся тут, на далекій сході, як супірники, не відносили ся до себе приязно, се цілком не повинно дивувати. Довідано ся зараз, що з Лісабону вийшли дуже строгі прикази, щоб на кожний випадок зловити Магеляна, або принайменче видалити поза португальські границі. Однак начальник Тернате не склонював ся до того, щоб натягати усі струни до остаточности, коли був оточений непевними союзниками, і дивив ся на від'їзд противників крізь пальці. Лиш один корабель міг дійсно відплисти з багатим ладунком, бо „Трінідад“ потребував конечно направл. Відважний Себастьяно Дель Кано взяв на себе провід одинокої зісталої „Вітторії“ і припровадив її щасливо до

рідного краю при всіх перепонах. Через Буру, Тімор і вулькан на острові, що тепер називає ся Новим Амстердамом, доплив до африканського континенту близько устя Великої Рибної ріки, і по більше знаній вже дорозі морем дістав ся в червні до Зеленого рога. Тут також не мало відчуту неприхильність Португальців, а Дель Кано казав як найскорше підняти якор, щоб оминуть усіх дальших переслідувань. З 18 товаришами, переважно хорими, приїхав 6 вересня 1522 р. до порту Сан Люкар. Хоч із п'ятих кораблів вернув лиш один, а навіть з нього мусіли скинути часть ладунку коріня, щоб не занурював ся дуже глибоко в воду, то продаж набору покрила таки всі кошти експедиції. Тих, що вернули, прийнято як героїв, як се було на дневнім порядку. Дель Кано одержав герб, що символічно представляє його велике діло, себ то земний іглоб з написом: „Primus circumdedisti me“ (ти перший обїхав довкола мене).

Їзда, що увінчала ся щасливим вислідом, розв'язала теж одну цікаву математично-географічну квестію. Коли власне їхали попри португальські посїлости на західно африканським березі, довідав ся Пігафетта, що там був четвер, а з корабельних нотаток виходила лиш середа. Здивований дуже переглянув цілий свій записник від початку; його мучила та гадка, що вони сьвяткують сьвята в невластивих днях. Але в записках не було похибки, і здасть ся Пігафетта через розмови з розумними космографами впав саме на правдиве об'яснення того явища. Вже двіста літ перед тим сказав був добре Араб Абу-Фельда: Коли з якого місця вийдуть два подорожні з рівною скорістю в противних напрямках довкола земської кулі, то зійдуть ся в тім місці, з котрого вийшли, правда, рівночасно, але їх числення часу буде різнити ся повними двома днями.

Сей, що йде на схід заробляє, а сей, що на захід, тратить один день; так теж стало ся і на „Вікторії“. Тій недогідности, що впливає консеквентно з круглости землі, зараджено опісля через впровадження „границі дати“, що згоджує ся зі східною половиною меридіана Грініч; ті що надпливають із заходу, перескакують один день, а ті, що зі сходу числять один день подвійно при переході через ту лінію. Тим способом зараджено раз на все таким несподіванкам, яка стрінула Пігафетту.

Перший вплив землі мав у собі також зародки одного географічного, опісля дуже важного питання. Се є власне питання „Австральського континенту“, яким займали ся переважно Візер, Рено (Raynaud) і Руге. Шенер і Ліонардо, про яких пророцтва що до проливу Маґеляна ми вже згадували, окружили північний бігун масою суші; а сей витвір фантазії удержав ся аж до подорожий Кука (Cook); часто боронять його на математичній основі, так прм. Меркатор. Вієтн Веспуччія причинили ся до того, щоби зміцнити оман. Опираючи ся на брошури „Zeitung aus Presillg Landt“ розріжнив Шенер 1520 р. „Brasilia sive Paragalli“, часть південно-американського континенту від „Brasilia inferior“, себто континенту Австралії. Коли опісля Маґелян дійсно знайшов таємничий пролив моря, мала „Огненна земля“ виросла природно на гігантичний підбігуновий край і так вона нам представляєть ся на мапі французького математика Оронса Фіне (Oronce Finée) в 1531 р.; про ту мапу багато говорено. Про відкриття експедиції Маґеляна подали сучасним до відомости два нові письма: друкований лист „De Moluccis insulis“ Максиміліана Транссільвана, який широко розширив ся, і мала праця Шенера, що служила за об'яснення до його моделю земської кулі: „De nuper sub Castiliae et Por-

tugalliae regibus serenissimis repertis insulis ac regionibus". Оба ті твори походять іще з 1523 р.

Коли ми говорили про деякі безпосередні наслідки повороту „Вітторії“, то мусимо конечно звідати ся за „Тривідадом“, що зістав далеко поза Індийським океаном. Знаємо, що він був розсох ся і треба було його направити, а коли то стало ся, він знов вплив на море. Одначе страшні бурі не дозволяли йому плисти дальше, і він бачив, що нема иньшого ратунку, як схоронити ся на береаї Жільольо. Дійшло навіть до того, що звернено ся до неприхильних Португальців із просьбою о поміч, а начальник корабля казав перевезти тих, що ще жили спершу на острів Тернате, опісля-ж, по кількох місяцях на Банда, розумієть ся, не в багато иньшим характері, як політичних в'язнів. Також на Маляці і в Кочіні придержувано їх довго, аж вкінці призволено малому останкови на поворот. Але і ті мусіли ще в Лісабоні оставати кілька місяців під сторожею, і лише трьох людей побачило знов Еспанію; так із 239 початкових учасників сеї великої праці відкрить мусіло 218 людей жертвувати тій високій цілі житє, а принайменче свободу.

Здаєть ся нема в тім нічого незвичайного, що таке велике діло, як при тодішнім стані річи „подорож довкола сьвіта“, вимагало численних жертв; противно, моглоб скорше дивувати те, що така подорож взагалї вдала ся. Мануло більше як пів столітя, заки хто відважив ся повторити її, а й тоді вона цілком не була уплянована наперед, бо англійський герой на морі, Франчіс Дрек (Drake), якому се вдало ся (1577—1580), посував ся в своїх корсарських походах проти Еспанців усе дальше і дальше на захід, аж у кінці оплинув цілу землю. Вже в 17 в. втратило виконання сеї найбільшої навтичної задачі багато з свого первісного постраху, коли моряцька техніка і знання поступали

вперед, а нині вже не належить подорож довкола світа до трудних річей, колиб її навіть перебувати в цілости водою.

Приходимо тепер ближше до тих спорів, які природно мусіли повстати між Португалією й Еспанією, що до посідання Молюків. Португальці посідали їх фактично, Еспанці зробили несподівано замах на те посідання, а загоріла конкуренція обох народів вибухла сильним полум'ям. Одначе не прийшло до воєнної стрічі, лиш старано ся в дипломатичній дорозі полагодити справу. В цвітні і маю 1524 р. станула тзв. „Рада в Бадахоц“ (Junta); коло сього міста на мості над граничною рікою Каа, зійшли ся делегати обох держав і радили над докладним уставленнем сеї граничної лінії, яку вже фактично потягнуно в Тордесілясі. Одначе вони не мали достаточних астрономічних і географічних підстав до сеї цілі, і ту обставину хотіли використати обі сторони для своїх особливих цілій. Португальські комісарі означили ріжницю в довжині між Корінними островами і Зеленим рогом на 137°, а еспанські на 183°. Такі противности не дали погодити ся, і рада розійшла ся, не дійшовши до ніякого результату.

На сам перед відплила еспанська фльота під Гарсією Хсфре Де Льюайза (Loaysa); вона мала великий ладунок до заміної торгівлі, а до спілки приступив між иньшими дім Фуїгерів із вкладкою 10.000 дукатів. Доля одинокого корабля, що зіставав під начальством Льюайзи, дуже зміняла ся. Иньші кораблі цілком відлучили ся і пішли своїми дорогами, а провідник мусів усе бороти ся з противностями і перепровадив лише чотири щасливо дорогою Мателяна. Корабель „Сан Хаго“ під Гуварою (Guevara) незадовго потім заніс вітер на північ; опісля завернув ся він під впливом зимної прибережної струї з Перу попри

західний беріг полудневої Африки і вплив на своє щастє в порт Тегуантепек. Сам Льюайза, і його наслідник у командї Дель Кано, терпіли той сам страшний недостаток, якого зазнав остатний з них уже як товариш Маґеляна, і лиш менша половина Еспанців прибула справді до Тідоре 1 січня 1527 р.; тут прийнято їх із радістю. Однак про дальшу їзду або про поворот на своїх попсованих кораблях не можна було думати. Справді під Альваром Де Сааведра (Saavedra) прийшла поміч з Мехіко, що від кількох літ було в еспанським посїданю, але й та поміч була ще за слаба, а дві проби Сааведри, виконані з найбільшим напруженням, вислати посольство до Мехіко і самим звідти придбати собі поміч, не вдали ся. Тодїшні моряки не вмїли ще плисти проти постійного східного пасату в низьких націфічних ширинах, а ту фіртку виходу, щоб від початку плисти більше на північ, викрито аж пізнійше. Еспанці мусїли уступити, хоч думали, що ще довше зістануть у Тідоре, і покінчити справи з своїми противниками через капітуляцію, на основі якої мали вони їх відставити до Європи. Але Карло V, що був цілком зайнятий подїями в Нїмеччинї, не мав охоти провадити дальше тої дрібної війни і тому заключив 22. цвїтня 1519 р. з лїс-сабонським двором мир, що передав остаточно Португальцям Молюкки за значним грошовим винагородженням.

На північ від Молюкків стояв іще великий простір незаний, а його відкритє і здобутє було полишене Еспанцям. Від коли державу Мехіко зреорганїзовано, мусїло тамошним пануючим залежати на тїм, щоб еспанська фляґа повївала на західнім морї, а також на громадах островів положених на нїм. Експедиція Гріхальви (Grijalva) з 1536 р. не покінчила ся добрим результом; коло одного мелянезийського острова розбили ся

кораблі, і ціла корабельна залога була би згинула, колиб її не були поратували нелюблені Португальці. Недавно перед тим відкрив був Томас Де Берланта (Berlanga) архіпеляг Галяпагос, але дальших наслідків сього відкриття ще не було; навіть в рр. 1546 і 1585 бачено лиш ті острови, але формально не взято їх під власть. Остров Ревілля-Жігедос, що ще тепер належить до Мехіка, відкрив 1542 р. Руй Льюпец Де Вілляльобос: у дальшій їзді плів він поміж Каролінські та Паляосські острови, аж у кінці станув перед тою громадою, де покінчив свою земську мандрівку Мателян. Вілляльобос назвав їх на честь принца, цізнійшого короля Філіпа II „Felipinas“, і хотів через Ла Торре передати вість до Мехіка про свої відкриття. Само з себе виходить, що знов не надармо. Ла Торре відкрив із поворотом острови Бовін (по японськи: Бунін-то, себто пустинні острови), але потім поплив знов на захід; не ліпше вело ся Ортіцови Де Ретес, що надав назву „Нова Гвінея“ одному островови, який відкрив припадково. Вілляльобос піддав ся португальському губернаторови Молюкків, бо не міг ніяк злучити ся з краєм, з якого був вплив і допровадив до того, що його матрозів і вояків відставлено назад до Європи громадою. Йогож самого приймила земля острова Амбон, якого підсопе було некорисне для здоровля.

Аж у 1559 р. взяв ся король Філіп серіозно до кольонізації островів, названих його іменем. Не мали вже тепер чого бояти ся небезпечного опору з острова Португалії. В падолисті 1564 р. виплило в тій ціли чотири кораблі з порту Акапулько, під проводом Мігуеля Льюпеца Де Летаспі, що мав під рукою знаменитого керманіча Франца Андреса Де Урданета, товаришила Льюайзи. Тепер на сам перед здобуто наново Цебу; тому, що сей остров лежав за близько португальської Індії,

Легаспі звернув увагу на острів Люцон, що лежить більше на північ. Однак перед тим мав Урданета перенести вісти про висліди до сего часу у Мехіко, і через се розв'язав ту загадку, з якою не могли дійти до кінця його попередники. Знаючи натуру пасата, поплив зразу так далеко на північ, що минув той пояс, а опісля пустив ся на західні вітри, що там панували, і плів спокійно аж на мекіканський беріг. Тим способом відновили Еспанці межі своїми осадами в Азії і Америці сильну зв'язь, що обмежала ся не до одного тільки напрямку.

За старанням Урданета одержав Легаспі підмогу і так міг взяти ся до здобування Люцона. Вмер 1572 р., але перед тим збудував твердиню недалеко села Манїля і підбив багато начальників племен. Однак середина Люцона була все ще неприступна для Еспанців, а навіть на Мінданао була їх власть лиш номінальна. Найбільше причинив ся до підбою Хуан Де Сальседо, якого діяльність припадає на рр. 1572—1576; він спершу попав також у непорозуміння з Китайцями, які бачили в Філіппінах рід ленного краю. Знищив китайську флоту, аложену з більше як 60 кораблів, що хотіли заволодіти Манїлею. Від 1580 до 1604 р. була Португалія, як звісно, частию Еспанії, і те улегчило значно її колонізаційну задачу, бо тепер губернатор Манїлі завідував Молюкками, Тимором, Маляккою, Макаом і прибережним поясом Формози, отже міг усі сили ужити до одної цілі. Всеж таки той сьвітлий стан не трівав довго, бо з початком 17 ст. появили ся, як ми се покажемо в остатнім розділі, на першій пляні Нідерляндці, а Португалія скинула еспанські пута. Властивий час відкрить уже тоді скінчив ся.

Все ще коло половини того століття, про яке бесіда, погляди про тзв. австралійський

континент були неясні, й Еспанці, що панували тепер над цілою західною півкулею, побачили самі з себе конечність вяснити відносини в полудневій часті Великого Океана. Першим моряком, що хотів се зробити, був Хуан Фернандец; його подорож під кожним зглядом знана так мало, що навіть не можна докладно означити часу, коли вона була. Мабуть у 1563 р. відкрив Фернандец громаду островів на схід від чільйського побережа, що в цілости носить назву відкривця і розпадаєть ся на два острови Мас-афурера і Мас-атієрра. Хуан Фернандец поселив на тих островах кози, а те було дуже важне для перших людей, що там стало замешкали. Власне Мас-атієрра се правдиве місце подій випадків Робінзона; зміст тих оповідань не висаний з пальця, але має правдиву основу. Згадуємо про се лиш принагідно. Поучаючий нарис Руге представляє нам поодинокі фази Робінзонад; їх ціль була під географічною маскою впровадити вільніші погляди на держави і жите народів, а також протиставити зісутью і занадто великій мягкості типічні приміри людського життя серед примітивних обставин. Один англійський корабель полишив у другій половині 17 ст. на острові Масатієрра неумисно одного півцивілізованого москитського Індіянину, Робіна, що належав до залогі; його забрано опісля звідам. Рівна доля стрінула незадовго потім шотландського матроза Александра Селькірка (Selkirk), що жив багато літ як пустельник на острові, відокремленім від цілого світа. Він теж уратував ся, а з його оповідань повстав опісля знаний „Робінзон“ Дефо (Defoe), що його обробив Й. Кампе (Campe) своїм знаним способом, що притягає молодих читачів. Безсумнівно послужила назва першого мешканця островів Хуан Фернандец до надання імені герови повісті; Робін став Робінзоном.

На думку Маджора (Major) відбув Хуан Фернандец через полудневий Паціфічний Океан ще другу велику подорож, яка його повела, здається, до Нової Зеландії, однак також тут бракує спромоги до докладного подання подробиць. Що-до трьох дальших подорожий, які відбуто в 16 ст. зі сходу на захід, щоб докладніше роздивитися в численних громадах островів Полудневого Моря, то відомости про них опирають ся на певніших підставах. В січні 1567 р. вплив Альваро Мендана Де Нейра (Neura) з перуанського порту Калляо, передмістя головного міста Ліма; се перша місцевість в Америці, якої географічне положення означено докладніше; про се згадуємо лише принагідно. Сармієнто, про якого незадовго будемо більше чути, обчислив у 1578 р. після обсервованої затьми сонця, різницю в довжині між Лімою і Севілею, знайшов її о 3⁰ більшу як у дійсности; се така похибка, яку в тих часах можна вважати за дуже незначну. Загально принято, що Мандана відкрив острови Сальомони; назвав їх так, бо йому здавало ся, що знайшов Офір св. Письма, звідки мав король Соломон спроваджувати свої скарби. Над тою громадою, яку в новіших часах прилучено до просторів, стережених німецькою державою, а яку відступлено в части Великій Британії на основі самоанського переговору, світила якась нещасна звезда, так що з різних моряків, що її хотіли віднайти, довгі літа ні один не досягнув своєї ціли. Вдало ся се аж Бугенвілеви (Bougainville) в 1768 р. Сам Мендана не міг відшукати сього архіпелагу, коли віцекороль Перу його тамтуди ще раз вислав; однак тим разом відкрив він острови Маркезас, де Еспанці вперше пізнали хлібове дерево. По новішим розслідам здається, що Мендана не має прав до таких почесних, а заслуга відкриття Сальомонів належить ся Сармієнтови,

тоді булоб теж більше ясним, чому Мендані в його пошукуваннях не щастило ся. Мендана хотів власне йти докладно первісною дорогою Магелана, і лиш неохотно дав себе намовити капітанови Сармієнто, щоб плив більше на полудневий захід, де мусів натрафити на острів Санта Ізабель де Ля Естреля.

Він умер підчас своєї другої подорожі, так що його підвладний Педро Фернандец де Кірос (Quiros) уважав потрібним відшукати гостинні Філіппіни. Тому Кіросови повірено в 1606 р. малу флоту, а через його подорож зачислено до географічних посіlostий архіпелаг Павмоту (Pau-motu) Тагіті — у Кіроса „Сагіттарія“ та Нові Гебриди. Егоїзм начальника експедиції спричинив приказ повороту його корабля з флягою до Нової Еспанії, і там оголошено відкрите буцїм то Австралії, про яку так багато говорено, а його він собі приписував. Капітан Люїс Ваец де Торрес (Luis Vaez de Torres) не міг пояснити собі сього, що його настоятель десь пропав, ждав два тижні на Нових Гебридах, а опісля мусів думати над дорогою до еспанських посіlostий в Західній Індії. Та дорога вела через простір, доси цілком незаний. Торрес проїхав попри Люїзіяди і протиснув ся опісля зі своїми кораблями через небезпечний пролив, в яким було повно коралевих скал; сей пролив між австральським континентом і Новою Гвінеєю носить нині його назву. Австралію з півночи перший з Європейців бачив Торрес; були се гори коло рога Йорк, які він сам уважав за далекі острови. В маю 1607 р. скінчила ся його небезпечна їзда в порті Манїла щасливо, як належало ся, і тим способом дійшов також до кінця ряд пацифічних подорожий, які піднимала Еспанці, що виїздили з Америки.

З другої сторони мусимо згадати ще про иньшу експедицію, що йшла в противнім напрямі. Зна-

емо, що Маґелян постановив по короткій подорожі здовж берега переплисти у півперек Тихий Океан; простір між місцем, куди проїхав, і Перу, був також тоді ще незаний, коли останній край перейшов у посідання Еспанців. Альонзо Де Камарґо (Camarco) перший доплив до перуанського побережжя в Калляо 1536 р., пливучи з Еспанії. Далеко важніша була подорож Сармієнта, що припадає на рр. 1579 і 1580; Сармієнта мали ми вже нагоду пізнати як досвідного моряка, що побіч Урданети означає найвищий стан знання навігації у Еспанців у 16 ст., хоч він також був іще в тім блуді, що порядно вичищена і намагнетизована ігла мусить вказувати докладно на північ без збочення. Те, до чого перед тим стреміли Франсіско Де Уллоа (Ulloa) і Хуан Лядріллеро (Ladrillero), і до нічого не дійшли, осягнув він, а власне знайшов вихід на захід від проливу Маґеляна і переплив туди з одним своїм кораблем без усякої перепони до Європи. Натомість другий корабель загнала буря в січні 1580 р. в ширині — 56° просто на схід, і він заплив так на Атлантийський Океан, але не відбув сеї небезпечної дороги через пролив. Він поставив здогад, що Огненна Земля, се лиш розмірно малий комплекс островів, а не той гігантський австральський континент, без якого — відповідно до тодішньої географії — не можна було вийти до ладу. Ми дізнали ся вже, що також Піґафетта був сеї гадки, що в висшій полудневій ширині простягаєть ся довкола цілої земської кулі широкий пояс води, замкнений в собі.

У. Відкриття та здобутки Еспанців та Портуґальців в Америці.

Доси говорили ми головню лиш про важніші підприємства, що крім звичайних інтересів мали

на собі якесь висше ідеальнїйше знамя; через них розширив ся значно географічний виднокруг, коли не дізнав цілковитої зміни. Однак легко пояснити, що в парі з тими великими чинами йшла ще друга діяльність відкривцїв, яка що правда, в дечім відступала від згаданих цілей, але має теж велике географічне значінне; слїдити її подрїбно подекуди трудно. Конкістадори були то по найбільшій часті неспокійні люди, переняті мов горячкою жадобою золота і слави; їм залежало мало навіть на нових краях, вони більше дбали лиш про свої особисті вигоди, які мали самі й їх союзники з відкриття просторів, здобутих їх збруєю, і лиш виїмково перериває якась одна гарна черта сей майже безперервний ряд огидних чинів, які заповняють історію нового свїта в першій столїттю свого істновання. Боротьби й виправи для добчий подані тут лиш о стїлько, о скїлько історія відкрить вяже ся з ними безпосередно; усе, що належить до полїтичної історії, мусить задоволити ся що найбільше сумаричною згадкою.

Вже за життя Колюмба хотїло багато людей шукати щастя на тих дорогах, які вказав відкривець. Першу подорож, яку беремо під увагу, відбув Альонзо де Гохеда, що запевнив собі поміч двох мужїв, яких ми вже ближше пізнали, космографа Хуана Де ля Коза і славного Америго Веспуччі. Останній був з дому купцем, і взагалї можемо здогадувати ся, що первісно меркантильні інтереси спонукали його до підприємства, а він опісля виробляв ся щораз більше — якби так можна сказати — на „фахового відкривця“. В маю 1499 р. вплив Гохеда з Кадїха, й пасатовий вітер занїс його незвичайно скоро на беріг нинїшнього Сурінаму. Ідучи попри північний беріг південної Америки, завважали Еспанці у тубольцїв не без артизму будованї мешкання, які

стояли в воді на палях і забезпечували своїх мешканців у високій степені перед ворожими людьми і звірятами. Веспуччі пригадував собі там велике місто на воді в своїм ріднім краю, Італії, і назвав побережжя „Малою Венецією“ (Венецуела), а та назва перенесла ся опісля на велику провінцію. Звідси перейшов Гохеда до Гаїті, переплив попри острів Кубу і вернув через Багама назад до Кадіха. Чи при тій нагоді оплинено Кубу перший раз, се не певне, але можливе, бо за тим, як знаємо, говорить карта Де ля Коза, а також можна так розуміти одну замітку Петра Мученка.

Рівночасно з Гохедою був на березі Південної Америки Педро Альонзо Піно. Він відкрив острів Маргариту, що завдячує свою назву перлам, які там знайдено в великій кількості, і приїхав переконаний, що край над Оріноко не може бути властивим островом, лиш що мусить уважати ся за великий континент. Також іще в 1499 р. відшукав той беріг Вісенте Янец Пінзон (Pinzon) із Пальос у товаристві двох сестрінків. До сього берега доплили вони, по карті Де ля Коза, коло гір, званих тепер під назвою рога св. Августина (Cabo de Santo Agostinho). Дальше на північ впадала величезна солодководна ріка в море; її перемішувано зразу з Оріноком, але опісля пізнано, що вона значно більша. Була се пізнійша Амазонка. Крім того відерито з поворотом острів Табаго. Експедиція Пінзона не могла похвалити ся значними скарбами, але за те чималими географічними вислідами. Як Португальці в Африці, так Еспанці в Новім Сьвіті перейшли через рівник і познайомили ся через те з новим небом. Петро Мученик зазначує виразно, що те полудневе небо не має полярної звіяди.

Через се не закінчено ще подорожий 1499 р. Дієго Де Лесе пішов несвідомо слідами Пінзона,

але не повіdkривав значнійших земель. У наших часах стала правдоподібною гадка, на основі дослідів Гугеса (Hugues), що Америго Веспуччі був в Америці не чотири рази, як загально приймано, але разом беручи п'ять разів, а власне в своїй другій подорожі товаришив Лепови і означив місця, які опісля послужили Андреа Моралсови (Morales) до зладження карти звиджуваних ним околиць. В жовтні 1500 р. їхав Родріго Де Бастідас попри південноамериканські береги, і здасть ся він ще перед Колумбом, що там дістав ся аж в 1502 р., заплив аж у Дарійську затоку. Так пізнано північний беріг Полудневої Америки бодай в головних начерках. Дальші проби Гохеди й обох Гуеррів (Guerra), поробити важні відкриття в куті між Північною й Полудневою Америкою, не повели ся.

Дося стрічали ми на американській землі майже виключно Еспанців; тепер стають на сцені також Португальці, що відповідно до Тордесілійського договору не мали тут властиво нічого до роботи. Однак відносини були також і тут могутнійші, як люди. Вертаємо до другого розділу нашої книжки і пригадуємо про Педральвареса Кабрала, якого вислано безпосередно по Васко Да Гама як його наслідника в марті 1500 р. новою водною дорогою до Індії. Знаємо, що він дійшов до своєї цілі, але заки вивязав ся з головної задачі, пощастило ся йому вже нове відкриття, якого великі наслідки мали показати ся в будучности. До недавна були усї тої гадки, що се стало ся припадково, без наміру; тимчасом видав португальський письменник Бальдаке Да Сільва (Baldaque Da Silva) в 1892 р. розвідку про Кабрала, в якій старає ся виказати, що він мав з собою виразний приказ, шукати на заході краю, подібно як також дано такий приказ уже в 1495 р. Дварте Пачекови (Duarte Pacheco). Коли ми се

питання оставимо непорішеним, то кожним разом певне бодай те, що Кабраль вже з кінцем цвітня приїхав до берега того краю, який вже кілька місяців перед тим, однакж може 10° дальше на північ, бачив Пінзон і ходив вже по нїм. Дня 3 мая опустив адмірал, не можучи посвятити багато часу тій всеж таки другорядній задачі, „край св. Хреста“ і поплив через Атлантийській Океан, а підчас того один з його кораблів під Де Лмосом приніс ту відомість до Португалії. Вона викликала там велику сензацію; не длятого, щоб зараз думано про набути нових земель, але тому, як зазначає виразно історик Наваррете, що на їх думку досягнуто відповідну посередню стацію для зносин з Індією. Король Мануель змобілізував безпроводно флоту до дальших дослідів над мнимим островом і навязав зносини з Веспуччі, що тоді жив у Севіллі, хочаби його намовити, щоб обняв посаду команданта флоту. Він приготував ся, і в маю 1501 р. вишили кораблі з Лісабону; хто обняв провід, сего не знаємо, бо Веспуччі не мав привности, поділитися своєю славою з вншними, і тому замовчав його імя. Подорож попри береги можемо досить докладно означати на мапах Ваца Доуранда; вона дійшла з певністю до 32° півд. швр. Однак Веспуччі не хотів тим іще задоволити ся; він твердить навіть, що покинув беріг і поплив на повне море, де під 52° півд. швр. побачив пусте скалисте побереже. Може бути, що се були Фальклендські Острови, бо воно годилоб ся з сею шириною, а Веспуччі, що дуже чванить ся своїми астрономічними обсерваціями, не міг був зробити значнійшої похибки при означуванню полярної височини. З поворотом плили попри Африку; при березі Сівра Леоне спалили відважні мореплавці один нездалий корабель і в вересні 1502 р. приплили знов щасливо до устя ріки Тешо. Справоздання з подорожі, яке оголосив

Веспуччі в формі листа, додало великого розголосу його імені, а ми вже знаємо, який се мало вплив при надаванні назви Новому Сьвітови. Найважнійший вислід, до якого були дійшли, лежав у сконстатованню факту, про який не сумнівалося вже кількох Еспанців, що на полудне від сего моря, по котрім плавав Колюмб, простягаєть ся величезний континент. Однак Веспуччі хотів здобути собі ще більшу надгороду і вишукати дорогу до Індії на захід; ми вже про се говорили в попереднім розділі. Він безперечно духовий попередник Маґеляна, хоча не судили ся йому такі результати, як тому.

В червні 1503 р. поплив він з ескадрою Гонцаля Коельйо (Coelho), що власне був призначений до ліпшого розпізнання „краю св. Хреста“. Один корабель розбив ся на підводних скалах острова Фернандо Нороня; иньші зібрали ся в збірнім місці, яке наперед уложено, в „заливі всіх сьвятих“, де опісля побудовано місто Баю (Bahia). Коли решта фльоти не приїшла, заложив Веспуччі першу сталу кольонію під 18⁰ півд. шир., обсадив її моряками корабля, що розбив ся, і вернув до Португалії. Вину невдач експедиції, що мала з собою великі засоби, треба приписувати здаєть ся Коельйови, але лихі наслідки відбили ся на Веспуччі так, що він, а на нього одного можна було передівсім числити, мусів відчутти неласку короля. Розгніваний вернув до Еспанії, де поставлено його в 1508 р. державним пільотом, і він умер 22 лютого 1511 р. Пята його подорож до Полудневої Америки принесла, здаєть ся, досить малі результати. Знаємо лаше, що 1 марця 1506 р. вислано шість кораблів під Франческо Америкіо Фіорентіно, — а ним не міг бути ніхто иньший як Веспуччі, — щоб шукати дороги до Індії на захід, але про те, як

воно мало відбутися, не можемо дати ніякого в'яснення.

Сей фльорентійський астроном, що відкрив і розслїдив східну частину Полудневої Америки, заслугує на визначне місце побіч Кабрала, а його честь навіть тоді не поменшилаб ся, колиб яким небудь способом мав справдити ся майже неімовірний здогад, що сей край, про який йде річ, відкрила вже 1488 р. експедиція, вислана з міста Дієп (Dierpe). Кольонія Веспучіого творила сей пункт опору, звідки Португальці здобули величезний обшир краю, який незадовго перехрещено на „Бразилію“ відповідно до його важного продукту, червоного дерева, якого вживають ся до фарбовання. Одначе пізнавання середини краю цілком не йшло скоро, бо метрополія була занадто сильно занята індійською програмою, щоб могла була достаточо диспозувати людьми і грошем для американських посіlostий. Ті, що їх там вислано, були по найбільшій часті уласкавлені злочинці. Однак, коли там принесено з Мадейри цукрову трощу, настали живі зносини між плянтаціями, а побіч бразильового дерева був також цукор любленим експортним артикулом. Незадовго ввійшли також чужі капітали в той торговельний оборот; ми вже згадали, що ще в 1504 р. вислало підприємчине місто Дієп свої кораблі до Бразилії, а Геблер (Häbler) віднайшов одно письмо з 1514 р., в яким доносив авісбурському домови Вельзерів його афент, що власне приїхав корабель із „Presilglandt“. Що там впрочім виглядало ще дуже дико, бачимо се з незвичайно інтересної автобіографії Ганса Штадена (Staden) з Гомберга в Гессен, який вступив длятого в португальську службу в кольоніях, щоб „бачити Індію“, а опісля дістав ся до неволі канібальського роду Тупінамбас і завдячував своє уратованне тільки незвичайній притом-

ности, що вмів підчас затемнення місяця показати ся любимцем бога місяця. Аж за короля Івана III взяли ся до кольонізації і урядження сего краю по пляну. З колишніх факторій повставали міста: Баїя і Пернамбуко (у Штадена „Brannenbuke“), а місія Єзуїтів завела між Індіянами в розмірно короткім часі позірне христіанство. Аж від менче-більше 1550 р. датує ся та переміна, котра мало-що придала ся внутрішнім округам; таж іще нині в центральній провінції Мато Гроссо є лиш на позір культура! Дальша судьба Бразилії, яка в рр. 1624—1650 була у значній часті занята Голяндцями, і змогла вибороти ся з шід їх впливу лиш при підмозі Кромвеля, лежить поза межами сеї книжки.

Отже Португальці не осягнули, що справа, своєї найвисшої цілі, себто отворення нової дороги до Індії на захід, але всеж дійшли під тим прапором до важних вислідів, що запевнювали їм на цілх три столітя поважну участь у посіданню Нового Світа. Завела також і надія знайти таку дорогу в висшій північній ширині. Гаспар Кортереаль (Kortereal) доплив був до північно-американського берега вже десь перед 1500 р.; щоб бути певнішим, він підняв другу подорож у товаристві свого брата Мігуеля в тім самім напрямі, а тим разом можна конець його подорожі означити з трохи більшою певністю; братів Кортерейлів можнаб уважати за відкривців Лябратора і Нью-Фундландії. Третя виправа Гаспара в 1501 р. спричинила його смерть; він пропав тоді без сліду, а не лише повело ся Мігуельови, що в рік опісля пустив ся відшукувати брата. Два кораблі, які король Мануель післав у 1503 р., щоб шукали згублених, мусіли вернути з нічим, і від того часу не роблено вже зі сторони Португалії подорожий в цілі пізнання континенту Північної Америки, який тоді звали „terra firma“.

Вернім знов до Еспанців, яким лиш раз судило ся протягом 16 ст. заковать своїм способом дуже велику часть Північної Америки і тим способом зробити її приступною для географічного знання бодай в великих зарисах. Людину, що нею ми маємо найперше займити ся, бачили ми вже давнійше; в се той Гохеда, якому запевнено намісництво над округом при границі між Венецуелею і Новою Гранадою; він не міг іще користати цілком зі свого непевного „правного“ титулу наслідком довгої відпорности тубольців. Коли він декретом із 1508 р. наново дістав цілий прибережний пояс „Нову Андалюзію“, а Дієгі Де Нікуеза (Nicuesa) іменовано намісником Верагуї, відплили оба сьмільчаки до своїх місць призначення. Гохеда пробував зайняти сильне становище, але прсба не вдала ся йому знов; багато з його людей, між ними вчений Хуан де ля Кога, погбли від затровних стріл Караїбів, а лиш самого начальника вратував Нікуеза. Він не міг удержати ся в краю і переплив до Гаїті, щоб там наново узброїти ся. Без закидів совісти приймив, як багато конкістадорів, на свої услуги банду морських розбійників, а губернатор острова Гаїті потягнув його ізза того до відповідальности. Хоч його увільнено, одначе він не прийшов уже до давної поваги по тім новім ударі. Вмер адасть ся в 1510 р., а щоб спокутувати ту безмірну гордість, яка його не покидала ціле житє, казав поховати ся під порогом одного монастиря в Санто Домінго, щоб по його тілі ходив кождий, хто сей монастир звиджував.

Не багато щасливійший був Нікуеза. Стратив свої кораблі на дарийськїм березі, і що правда, вратував ся зі своєю залогою, але на тій низині, загально признаній нездоровою, повмирало багато його людей з пошести і з голоду, а також погвнуло багато з тнх, що ще остали були при

життю, тим разом уже не через ворожі сили природи, але радше ізза твердого серця їх власних земляків. Щоб се пояснити, мусимо вернути один крок у зад. Коли Гохеда від'їхав до Гаїті, полишив на південно-американським березі малу залогоу під командою того Франсіско Пізарро, якому опісля мала припасти сумнівна слава найуспішнішого, але і найлютішого з усіх еспанських здобувців. Коли минув час, якби мали ждати на поворот Гохеди полишені, вони виплили до Верагуї, а по дорозі прилучала ся до них залогоа якогось Енсізо (Enciso), що на власну руку хотів грати ролю відкривця, але до того часу усе йому не вдавало ся. Між такою збірнаною очайдушних сьмільчаків визначав ся зруйнований шляхтич Васко Нунец Де Бальбоа відвагою й енергією; за се, що Енсізо його взяв у подорож з собою, відвдячив ся так, що маючи начальну власть в своїх руках, усунув його цілком від команди, і заложив на березі Верагуї колонію Санта Марія дель Антігуа (dell' Antigua). Туди поїхав Нікуеза, але Бальбоа, не хочачи відступати влади, яку собі виборов, нікому другому, не прийняв його там, хоч він був правним представителем корони. Але його скоро покинули його власні люди і він мусів лиш із небогатьома прихильними вертати назад до Гаїті в марті 1511 р. Його корабель був лихий, і більше ніхто не чув нічого про нього. Бальбоа мав тепер під собою 300 жовнірів, що правда, винятих з під права, але випробуваних і відважних; з ними взяв ся до одної роботи на більшу скалю.

Щоб мати до сього в диспозиції ще більше сил, вислав один корабель до Гаїті, але сей приїхав до берега Юкатану, і ті, що не погинули під ножами святихників племені Мая, попали в тяжку неволю. Однак з пньшого боку дістав Бальбоа підмогу в людях і поживі, чого навіть не слоді-

зав ся, і тепер чув себе в силі, зачати дорогу до моря на захід; Індіяни запевнювали його, що вона єсть справді. Дорога через вузкий край, густо зарослий, була незвичайно трудна, а коли 1 вересня 1513 відійшли від берега Караїбського Моря, побачив Бальбоа перед собою аж 25 вересня з вершка гори, на яку з трудом вийшли, великанське плесо „Південного Моря“ Був се залив Сан Мігуель, на яким станули здобувці зараз з початку, а Бальбоа зійшов у повній збруї в воду і сьвяточно заняв море і беріг „від північного до полудневого бігуна“ в посідання еспанської корони. Аж у падолистї розпочав ся поворот і Бальбоа по дуже щасливім виконаню пляну великанської подорожі (йому не вмер по дорозі ні один Еспанець) приїхав 19 січня 1514 р. знов до кольонії Санта Марія. Багато наладований корабель золотом і перлами повіз ту веселу вість до Європи.

Але також Бальбоа не уйшов Немези. Енсізо, з яким дуже зле обходив ся, наробив в Еспанії крику, і коли в цьвітні 1514 р. виплила з Еспанії фльота з незвичайно сильною залогою, яка в 10 тижнів опісля прибула перед Санту Марію, — скінчила ся роля відкривця Полудневого Моря, хоч іще минув яквїсь час, заки успокоїла ся буря, яка шалїла і нищила усе. Педраріяс Де Авіля (Avila) став намісником нової провінції Золотої Кастилії („Castilla Aurifia“), а в його дружині було велике число людей, визначних мечем і пером. З тих перших не один визначив ся опісля в боротьбах середньої і південної Америки; з других назвемо Гонцольо Фернандеца Де Овієдо, що написав: „Historia general de las Indias“, і того Енсіза, якого як доброго правника назначено зверхним суддею нової кольонії; він пробував писати: „Summa de geografia“. Авіля не доріс був до сього відповідального місця, яке займав, неввічливий і недовірчивий, рівно зле обхо-

дв'яся з Еспанцями як і з Індіанцями, але з останніми поступив собі в нечуваний спосіб погано. На часи його правління припадають ті систематичні гідкі діла, які від того часу поганяють історію Нової Еспанії; навіть при занятю Перлових островів у заливі Сан Мігуель показалися Піцарро і його товариш Моралес (Morales) з найгіршої сторони. Напруження між Авілею і Бальбою остало таке саме, по мимо проб, щоб перепровадити між ними згоду, а коли до Дарії дійшла відомість про смерть короля Фернанда, вважав се намісник за відповідну хвилину, щоб дати волю своїм почуванням. Бальбоу увязнено і в короткій дорозі засуджено на смерть; його страчення припадає мабуть на 1517 рік. Від трибуналу, в яким засідав побіч вельших креатур Авілі також Енсізо, тяжко покривджений Бальбою, не міг сподівати ся ласки відважний комендант наемників. Чи се стало ся справедливо чи ні, не порішено, однак ми мусимо також признати, що засуджений стратив по найбільшій частині всі симпатії тим, що так поступив собі з Нікуезою, і те само собою могло бути причиною його сумного кінця.

Плян, який подав і майже перевів Бальбоа, а то закладати кольонії також на берегах Спокійного Океана, піднято впрочім наново. В 1519 р. повстало місто Панама, однак воно було заложене в такім нездоровім місці, що мусіли його покинути і досить далеко від нього побудувати нове місто. Жіль Гонцалец Де Авіля вийшов із заливу Нікоя (Nicoya) на північ і дійшов до величезного озера, на якого березі панував могучий кацик Нукарагуа. І озеро і край носять іще нині назву того князя, що з охотою прийняв християнство. Рівнож у 1521 р. знайшов Андріс Нуньо залив, який глибоко врзувався в землю; сей залив названо за іменем єпископа Фонсека (Fonseca); Гонцалец Де Авіля і Франсіско Гернандец Де Кордова, що

мусів також своє змагання до незалежності відпокутувати на шафоті, дістали ся опісля від східного берега знов до озера Нікарагуї, на якого березі стало скоро місто Гранада. В 1530 р. постигла смерть намісника, якого лише правління потягло за собою численні шкоди. Тимчасом повстала вже далі на північ від його провінції нова, могутя кольоніяльна держава, а коли вона посунула свої передові сторожі також і на полудне, мусіла вийти в контакт з еспанською центральною Америкою. Щоб справедливо зобразити ті відносини, мусимо перемінити місце і час оповідання; представмо собі, що ми перенесли ся в центр Нового Сьвіта, на Великі Антилі, і в той 1513 рік, що визначив ся відкриттям нового моря, доконанням Бальбою.

На Кубі рядив від 1511 р. намісник Дієго Веласкес (Velasques), на Порторіку Хуан Понсе (Ponce) Де Леон. Сей останній відважив ся на подорож в сторону континенту, бо догадував ся, що там знайде ся цілюще жерело з незвичайною силою; в дійсности стрівув ся в Фльоріді тільки з хоробрими та відпорними тубольцями, що ще таки по трьох столітях причинювали довгі літа багато клопотів військам Сполучених Держав. Всякі проби кольонізації мусіли Еспанці залишити, а одним важним наслідком сего зухвалого походу була мапа з побережа Фльоріди, яку керманіч Антонію Де Алямінос зладив. Також із Куби пішли смілі пошукувачі золота під проводом Гернандеца Де Кордова до берегів середної Америки, де познайомили ся з народом Мая. Вже Колумб надіяв ся знайти сліди високо розвиненої юкатськійської культури; тепер побачили Еспанці величаво будовані храми і камінні образи на власні очі. Кордова не зміг вправді дістати ся в їх середину, але в 1518 р. пішов за ним Хуан Де Гріхальва (Grijalva) з більшою

силою, і йому вдалося не лиш їхати довший час попри береги, але також придбати через заміну мирним способом значну скількість золота, яка викликала на Кубі велику сензацію. Довідалися також про могутню державу на захід від Юкатану, якої багатство мало бути незвичайно велике. Губернатор Веляскес узяв зараз під увагу розслідування і здобуття сего казочного краю, а в Герназдо Кортеці знайшов відповідну людину, якій мав припоручити ту задачу.

Уроджений 1485 р. набув Кортец в університеті в Саламанці досить велику наукову освіту, і хоч вона була яка поверховна, то всеж таки запевнювала йому першенство між иньшими конкістадорами, яким бракувало по найбільшій часті підстав всякого знання. В 21 році життя помандрував, у надії на свою збрую, в Новий Сьвіт і здобув собі при поконуванні ще не занятих кубанських земель прихильність намісника. В 1518 р. зібрав на Гаванні військо, призначене до того великого підприємства, велике в порівнянню до тих військових сил, якими по найбільшій часті мусіли задовольняти ся здобувці, але дуже мале супроти тих мас людей, яких воно мало поклати. Кортец мав під собою 400 вояків і 14 гармат, і вони мали при зіткненню з дикими народами все ще перевагу. Зручний керманіч Алямінос, добре обізнаний з водними дорогами Мехіканського заливу, перепровадив скоро 11 кораблів експедиції на беріг Юкатану, і там пощастило ся Кортецови увільнити з неволі одного з тих Еспанців, що, як висше згадано в 1512 р. попали в неволю Маїв. Уратований Патер Херонімо Де Агілар (D' Aguilar) міг багато прислужити ся своєму спасителеви як знавець бесіди і краю. Здобуто по кровавій боротьбі місто Табаско, а при заключуванню мира одержав Кортец, побіч иньших гостинців, також одну індіанську невольницю, яка

мала на його ціле жите значний, і то добрий вплив. „Донна Маріна“ — так її охрещено — грала часто ролю відповідального передкладчика. 21 марта 1519 р. приплила фльота до одного щасливо положеного портового місця, де провідник постановив заложити укріплену кольонію, бо конечно потребував такої підмоги, щоб мати запевнені взаємини з островами, а тільки від них міг сподівати ся опісля резервових посилов і всякої иньшої помочи. З воєнного табору який Еспанці покладали по виході на сушу, повстало місто Вера Круц, нині один із найбільше відвідуваних портів мекіканської республіки.

Про нарід, що мешкав у середині краю, а проти якого був звернений цілий воєнний похід, знали Еспанці досить мало. По кількох терасах виходить ся від побережа на височину Анагуак, і там осіло було з початком середних віків одно індієське племя, Тольтеки, яке прийшло з півночі. Вони були спокійні і заняті безкровним богослуженням; здасть ся, їх діяльність як хліборобів була значна, і їм треба кождим разом завдячувати, що перед тим неврожайна, окружена величезними вульканами рівнина, стала плідним краєм, добрим для управи рілї і огородів, так як ми її нині знаємо. Тольтеки розуміли ся теж на оброблюванню металів і на будівництві, а спосіб будовання їх храмів і домів можна ще нині пізнати з нечисленних останків, що перетривали до наших часів. Невоєнний характер народу спричинював, що ріжні иньші племена, які пізнійше там діставали ся, могли легко займати ті части краю, які їм припадали до впадоби. Останній, але і найбільший в наслідках був прихід Ацтеків (мешканців Ацтляну с. в. краю „білі чаплї“), які рівнож прийшли з півночі, зломали цілковито власть Тольтеків коло 1300 р., і на лягунах сеї височини заложили місто Тенох-

тітлян або Мехіко. Назва „Мехітль“ має бути рівнозначна з „Гуїцільпохтлі“; так звав ся в мітології Ацтеків найвищий бог, і та чужа назва удержала ся до нині в деяких околицях Німеччини на означенне злого духа, однак трохи перекручена, іменно „Vitzlibutzli“. Ацтеки скоро запанували над цілим краєм між двома морями, але особливо від Монтецума I було вже лиш мало таких держав, які бунтували ся проти мекіканського володіння. Осьмий король Агуїцотль зайняв далекі краї над Спокійним Океаном. За ними пішов Монтецума II, також сильний володар, який наробив собі через свою строгість багато ворогів, і вони головно причинили ся до його упадку.

Королеви діставала ся його висока власть не дідично, але через вільний вибір начальників племен, і так як було в північній Шотландії аж до 18 ст., так також і в Мехіку була підставою державного устрою родова („clan“) організація. Не можна відмовити тому народови високого степеня зверхньої культури. Величезні будівлі і мости вказують на технічну зручність Ацтеків, що виробляли дуже гарні штучні предмети також з золота, срібла і бронзу і були теж дуже вправними гончарями і занимали ся спеціальним національним промислом, виробом шіряних вишивок. Високо цінили управу землі, а добрі дороги і формальна постова інституція попірала оборот, при яким послугувано ся ріжними товарами до виміни замість дрібних грошей, бо тих там не було. Були у них також сліди вишого духового життя. Вони мали образкове письмо, що до його відчитання дав підставу Олександр Гумбольдт з початком 19 ст., а їх календар був теж добре уложений. Напроти тих усіх добрих сторін стоїть кровавий спосіб віддавання почеси богам, що у кожного збуджує обридженне. Олімп Ацтеків, про який

дали багато пояснень дослїди Зелєра (Seler), мав дуже багато мешканцїв, а майже кожний божок вимагав людських жертв; в приношенню тих жертв дійшла була численна каста сьвященників до перфекції. Воєнного полонника кидали звязаного на камінь, що служив за жертвенник, а сей сьвященник, що повнив службу, розкроював острим камінним ножем груди нещасливого, щоб витягнути серце і покласти перед божком. Що однак було вінцем тих мерзенностей, то се, що опісля давано тіло забитого народови на страву. Хоч воно не діяло ся з правила, як твердили давнїйше еспанські історики, то нема сумнїву, що у Мехіканцїв не виключали ся взаїмно людоїдство і культурнїйші обичаї. Щоб мати як найбільше жертв до забитя, мали воюючі виразний приказ, у бою брати противників в полон живцем. Вїйсько Ацтеків добре одягало ся, мало добре оружє і відзначало ся карністю; як зелїзної збруї, так і нїяких зелїзних предметів не знали, але мечами і ратищами з вулканїчного обсїдіяну завдавали ще страшнїйші рани. Такі були прикмети того народу, з яким мало воювати тих небагато людей, що Ҁх Кортец припровадив із Куби.

Монтецума страшно занепокоїв ся, коли йому дали знати про приїзд Еспанцїв. Опріч лихого сумлїння, яке йому казало сподівати ся незначної любови від своїх підданих, мучило його також одно давнє пророцтво. Було повіре, що бог сьвітла, колишнїй пан того краю, покинув був його, коли Тольтеки упали, але мав колись знов повернути і воскресити відібрану йому державу. Чи ж білі люди, про яких знали королївські гонцї розказувати такі давнї речі, могли бути ким иньшим, як не післанцями прогнаного бога? Король узяв ся в своїм заклопотанню до того найневідповіднїшого способу позбути ся непрошених гостей: вислав ріжні депутації, які мали Еспанцям при-

нести дорогі гостинці і просити їх, щоб вертали. Не думав про се нещасливий князь, що аж вид такої маси золота і срібла і стільки дорогих камінтів спонукав до походу вперед. Впрочім із тими посольствами вислано теж вправних малярів, які скоро представили на полотні усї нові вражіння, і тим чином мали скоро в столиці певні вісти про вигляд і одяг прихожих, про дивні чотироножні сотворіння, які вони мали з собою, та про машини, що ширили знищення, викидаючи громи і блискавиці, а такими машинами вони були узброєні.

Кортец заложив місто Вера Круз і усї кораблі поробив нездібними до плавби на знак, що для них нема повороту; опісля розпочав похід у сторону височини. Перша проява опору стрінула Европейців коло міста Тляскала, републики, що визначала ся своїм гордим почутєм незалежності, якої одноцільна мекіканська держава ніколи не могла удержати в послуху. Щастє в боротьбі хилило ся на обі сторони, а Кортец здобув із трудом побіду, лиш дякуючи канонам. Однак сей пролив крови був для нього спасенний, бо коли Тляскальтеки переконали ся про хоробрість Еспанців і zarazом дізнали ся, що їх противники йдуть головно на спільного ворога Монтецуму, звязали ся з ними союзом, що опісля став Кортецови одинокою дошкою ратунку в критичнім положенню. Кортец, маючи з собою знамениту поміч від Індіан, пішов далі, в славній місцевости Чолюля (Cholula), багатій на церкви, куди відбували ся паломницькі походи, покарав страшно строго за зраду проти нього кількох мекіканських князів, і 8 падолиста 1519 р. станув сам без дальшої боротьби в столичнім місті Мехіка, де йому піддав ся Монтецума безглядно. Він згодив ся навіть на се, щоб замешкати в палаті, якої стерегли Еспанці, та хоч глухий гнів задля такої слабкості зворушив цілий нарід, то не ставало

людини з відвагою і спосібністю до того, щоб стати на чолі повстання. Можна навіть здогадувати ся, що нове панованне булоб само собою удержало ся в так сильно упокореній державі, колиб за одним ударом іскра не була вибухнула ясним полум'ям повстання.

Намісника Веляскеца мучили тривожні сумніви, коли віддав таку важну задачу в руки підприємчивого Кортеса, чи не втратить власної поваги при таких великанських підприємствіях. Те, що чув про діяльність Кортеса, могло лиш приблизити його підозрінню; однак Кортес легко паралізував усі проби задержання себе в побіднім поході. Тому-то постановив Веляскец ужити сили і ціслав команданта Панфільо Де Нарваец з досить сильним військом, щоб узяв в полон непослушного вождя і відібрав від нього начальну власть для себе. Але до Кортеса дійшла пересторога з Вера Круз; він виступив уперто проти нового ворога, напав підчас бурі в ночі на його табор, а коли Нарваец сам тяжко ранений дістав ся до неволі, перейшли його жовніри безпробовно на сторону здобувця. Кортес із 1300 озброєними людьми, вернув знов до Мехіка; там підчас сього змінив ся стан річи нещасливо. Завинив у тім заступник Кортеса, так само смілий і в горячій воді купаний Педро Де Альварадо, тим, що лиш здогадуючи ся, буцім-то приготовлюєть ся бунт, зарядив різню між Ацтеками, які зібрали ся були на жертву.

Кортес знайшов Еспанців, яких був полишив у кватирах, в облозі та дуже грізнім положенню. Надіяв ся, що промова Монтецума добре вплине на люто збунтований нарід, але ошибнув ся дуже сильно; скиненого короля прийнято криком і обидливими словами, а кинений камінь скалчив його на смерть. Не хочачи ніякого догляду вмер Монтецума іза сеї рани. Задля що раз більшого поветання вва-

жалли Еспанці відповідним покинути місто і постановили вертати, але в ночі, яка їм видала ся на се відповідна, з 1 на 2 червня 1520 р. дізнали таких страшних втрат, що від того часу повстав у Мехіку висказ „ніч смутку“. Одначе зараз по тім розбив Кортес у битві під Отумба велике військо Ацтеків і виборов собі поворот до вірної республіки Тляскала, де його радо прийнято і заосмотрно всіма засобами до дальшого воєнного походу.

Одначе тепер він узяв ся до справи з цілком иньшого боку. На озері, що над ним лежало Мехіко, абудував флоту, заняв з її помічу усі доохресні околиці і загородив довіз до столиці. В морській битві знищено по найбільшій часті воєнні кораблі Ацтеків, та хоч як хоробро боронив ся новий цїсар Іватімоцін, хоч як часто переривали побідний похід Еспанців напади з заду, таки здобули вони в безпереривній уличній боротьбі поволі велике місто. Коли однак Іватімоціна взято в полон, коли хотів утікати, піддала ся також мала горетка тих, що остали при житю. Геть понад 100.000 Мехіканців знайшло смерть підчас 75-днєвної облоги. 15 жовтня 1522 р. іменував Карло V щасливого вождя намісником „Нової Еспанії“, і він узяв ся енергічно за тяжку роботу, запровадити в величезнім окрузі, який, здавало ся, був під його властю, систематичну форму ряду.

Найбільше конкістадорів уміло лиш нищити; в контрасті до них мусимо првзнати Кортесови заслугу, що він виказав також великий адміністративний талант, та передовсім що не мучив своїх підданих даремне, але — розумівгь ся деспотичним способом відповідно до духа часу — мав на увазі їх добро. Нам приходять ся на тім місці взяти в першій мірі під увагу ту обставину, що він старав ся пізнати свою державу також

із географічного боку. Ацтекські мапи, малювані на тканинах із волокна, улегчували йому значно його наміри. З Мехіка вийшов цілий ряд експедицій, під проводом по частині самого Кортеса, по частині під проводом його підвладних. Наводимо сю частину історії відкриття центральної і північної Америки для зв'язи, цілком не вважаючи на се, що резюнуємо з синхроністичного представлення річч.

Насамперед виринуло бажання, знайти ту водну дорогу через середину Америки, якої шукав надармо Колумб. В тій цілі вислано Крістоваля Д' Оліда і Гуртадо Де Мендоца, але вони вернули з Нікарагуї і Гондурасу з тою немилою відомістю, що така дорога якої вони шукали, не існує. Для того Кортес звернув ся на північ, і в рр. 1523 і 1524 розсліджено докладно береги обох океанів, але цілі не досягнуто. Отже ту надію мусіли закинути, але тим живіше взяв ся намісник до дальшої праці пізнання центра Нової Іспанії і там зміцнити своє панування. Альварардо опанував майську державу Гуатемала, яка щойно від 1500 р. стояла в дуже слабих зв'язках із Мехіком, і дійшов аж до нижньої республіки Сан Сальвадор. Місто тої самої назви заложено 1525 р. На беріг Гондураса вислано Д' Оліда, але він стояв по стороні старого інтриганта Веляскеца, як незабаром показало ся, і його віддав на смерть катом шурви губернатора Франсіско Де ляс Казас. Кортес, подразнений заведеними надіями, вибрав ся сам у жовтні 1524 р. до Гондурас і перешов через ворожі орди, а опісля через неприступні багна; та дорога завела його в кінці на караїбський беріг і уможливила їзду морем до Вера Круз. Опісля настала павза в експлораторській діяльності, бо Кортес уважав відповідним станути на цесарському дворі, довідавши ся, що на нього заставляювано сїти в Мадридї і Га-

ванні. Карло V дав йому в Толедо аудієнцію, якої просив, іменував його маркізом, — з тим іменуванням він уже довго носив ся — і дав йому найвищу власть над усіма військами в Новій Іспанії; але за одним разом не дав йому властивого панування, як можна було цього сподівати ся. Знеохочений вернув до Мехіка і жив тут кілька літ як приватний чоловік у своїх добрах, доки не обізвав ся в нім знов вроджений потяг до ділання і не спонукав його до організації кількох далеких рекогносційних походів, закромних на велику скалю. Одначе так само Мендоца, як і Дієго Бецерра, яким приділено розслідування півострова Каліфорнії, знайшли смерть між своєю ворохобною дружиною, і лиш Гернандови де Гріхальва пощастило ся лиш о стільки, що він відважив ся в імени новоеспанського правління займати забуту доси громаду островів Ревіллія-Жітедос. Навіть сам Кортес мусів знов покинути без якогось дійсного результату півостров, тому що в рр. 1535—1537 звернув усю свою силу на здобуття Каліфорнії, а Ульоа, що вибрав ся 1538 р. в такій самій цілі, взагалі не вернув домів. Другий ряд експедицій, що їх піднято ще за життя Кортеса з Мехіка до континенту на північ, повстав за ініціативою найвишого цивільного урядника Нової Іспанії, віцекороля Нуньо Де Гудман і його наслідника Антонія Де Мендоца. Одначе спершу не вийдено поза 25⁰ ширини і вдовольовано ся якийсь час заложенням стації Куліякан. Тамошній командант Франсіско Васкец Де Коронадо казав через ріжних післанців вивідувати ся про казочні „золоті“ краї, Сонору та Аріцону, а коли до них дійшли дуже приманчиві вісти про тамошнє місто Сіболя, сам тамтуди вибрав ся на приказ Мендоца.

Похід Коронада — в очах Іспанців як цілковита невдача — має величезне географічне зна-

чінне. Його військо, за яким плило багато кораблів у гору по при беріг каліфорнійського заливу, перейшло через пусті степи Сонори та довідало ся на своє велике розчарування, що містична місцевість Сіболя — на думку Сімпсона ідентична з містом Цунї на рікою Ріо Вермехо, заселеним спокійними Індіанами з роду Пуеблос — ані трохи не справджувала тих численних переказів. Коли сам Коронадо йшов у середину краю, то його офіцер Мельчїор Дїац держав ся берега і при долішнім бігу ріки Ріо Кольорадо — на заходї — стрїнув ся з фльотилею під командою Аляркона, що запустила ся досить далеко в велику ріку. Аляркон узяв Сіболю за пункт опору, щоби звідти висилати далекі екскурзїї в пограничні краї. Гарсія Льопец Де Корденао пішов у північно-західнім напрямі і відкрив величавий каньон Кольорада; зрозуміємо, що він подав дуже живий опис тої дивної місцевости, яка ще нинї в Меккою для геологів і географів. Гернандо Де Альверадо звернув ся на схід і перейшов простір, між Спокійним та Атлантийським Океаном. Незадовго пішов за ним сам Коронадо і не бояв ся зайти далеко у прерїї. Ріку св. Петра і Павла, що недалеко від неї зимовано, мали вони за Арканзас, а на ріцї Ріо Гранде знайдено теж каньон. Знавцї признають правдоподібність здогадови, що Коронадові товариші, поділені на партїї, завернули ся аж над рікою Міссурї. Лїтом 1542 вернув до Кулїякану відважний вожд; на неласкаве прийняте у віцекороля, ненасиченого в жадобї золота, він собі ніяк не заслужив. Його визначні результати кінчать дослїдну діяльність Еспанців, що панували в Мехїку, на довший час. Хуан Родрігес Кабрїлльо, що хотїв у 1542 р. далї розслїдити беріг, дістав ся мабуть аж до 43° півн. шир. Поволї осїдали Еспанцї також у Сгарїї і Новїй Калїфорнїї, а по яких сто лїтах занн-

мало віцекоролівство Нової Іспанії менше більше такий обшир, який задержала мекіканська республіка до 1840 р. В тім році дістали ся краї Техас, Новий Мехіко, Арізона і Нова Каліфорнія в поєднанні Сполучених Держав.

Кортес не дожив уже в Мехіку великих діл Коронада. Він був у суперечці з Мендоцею з того часу, коли той хотів йому перешкодити в несенню дальших жертв для пізнання Полудневого Моря. Тому він порішив віддати справу до вищої інстанції, вернув другий раз до рідного краю і брав участь 1541 р. в здобуванні Альжіра. Одначе цісар і король не зробив нічого иншого для нього, що так значно побільшив його державу, лиш потішав його, і Кортесова доля була така сама, як його попередника Колумба. Здобувець Мехіка помер у 1547 р. маючи мало признання від сучасних. Зазнав він також „вдячності дому Австрії“, якого найбільшим репрезентантом був власне Карло V.

Доси обговорювані експедиції, щоб узяти також північну Америку під владу еспанської корони, мали пункт виходу в Мехіку. Але також і в західно-індійських віцекоролівствах жив той самий дух, і тепер буде нашою задачею, розглянути ся загально в тих працях. Пригадуємо собі, що Понсе Де Леон хотів заняти Флориду, але не мав у тім щастя. В 1520 р. сподівав ся досягнути свою ціль, але знов воєнні Семінолі відбили його напад, а їхній стріл з луку зранив його так, що він незадовго наслідком того помер. Дальше на північ прийшов на східний беріг Північної Америки майже в тім самім часі Васкец Айльон (Ayllon); його стрінула смерть на березі північної Кароліни, а те саме було гаслом до розпущення його експедиції. Над докладним означенням північного берега мекіканського заливу працював особливо намісник Ямайки, Франсіско Де Гарай

(Garaу), що на його припоручення перевів дійсно капітан Альварец Де Пінеда помір і опис берега. Величезною „Рікою св. Духа“ (Rio Del Espiritu Santo), понад яку він ішов, не могло бути ніщо инше, як обставини вказують, лиш Міссісіпі. Між обшарами, належними до Мехіко і тими, які заняв Гарай, була по правительственному розпорядженню границею ріка Ріо Пануко, що впадає коло Тампіко. По смерті Гарая взяв собі Нарваец, колишній противник Кортеса, за задачу окупувати на стало прибережні краї, що їх пізнав Пінеда, але його давнійша невдача переслїдувала його і тепер. Разом із ним згинуло і майже ціле його військо, і лиш чотирьох людей виратувало ся, між ними найспосібнійший Кабеса Де Вака. Їх приняло ввічливо індійське племя Алябамас; вони з'уміли запевнити собі прильність племені деякими лікарськими порадами; вони йшли безнаставно на захід і стрїнули по переході „великої ріки“, Міссісіпі, слїди Еспанців. Тими слїдами зайшли до Кулїякану, де тоді був командантом той Діац, що незадовго потім брав участь у подорожі Коронада. Ті чотири мужі, що остали при житю, оповїли про сумний кінець Нарваеца.

Дотепер уже двічі мусїли ми згадувати про велику північно-американську ріку, якої індійська назва значить: „батько від“. Але ми не занимали ся нею ближше, і до того часу ні один з Европейців по нїм не плавав. Властивим відкривцем ріки Міссісіпі є Гернандо Де Сото, один із членів того штабу визначних людей, які привіз був Педраріас Де Авїла з собою до Америки. Сото служив до 1538 р. в центральній Америці, але досить надивив ся на тамошні невідрадні обставини і тому оглянув ся за иньшим кругом ділання. 31 мая 1539 р. приплив зі значною фльою і військом на беріг Флорїди і стрїнув ся там з одним Еспанцем, Хуаном Ортіцом, якого туди нагнала

дружина Нарваца, який жив між Індіанами і міг стати в пригоді своїм країнам, як знавець тамошнього язика і краю. Серед тяжких борб перебився Сото до середини краю; Індіани, що йому часто ставили опір, мали страшний звичай здирати шкіру з голов забитих і ранених. Передтим ніхто не думав про звичай скальпованя. Сото занепав на тропічну фебру і помер 21 мая 1541 р. Також Ортіц не пережив його довго. Люїс Де Альварадо обняв команду, але мусів скоро знов вернути над ріку Міссісіпі, через яку перейшов був іще під Сотом; тут змували вони, а зимованне було страшно прикре. Як тільки дозволив на се стан води, збудували собі Еспанці при помочи впрочім цілком недостаточних приладів сім суден, на яких плили долї рікою, та хоч мусїли перебивати ся через індійську фльоту Каноїв (Canoes), що загороджували їм дорогу, вплили незадовго до Мехіканського заливу і плили опісля на захід попри беріг краю Техас. Колиж їх нужденні кораблї порозсихали ся, перемінила ся їх плавба попри береги у мандрівку по березї. Індіани показували Еспанцям, що ще остали при житю, дорогу до граничних новоеспанських сторожій, де їх прийнято на приказ Мендоци ввічливо і заопікувано ся ними. Так також похід Сота мав сумний кінець; колиж одначе позначимо на мапі дороги, які перейшли Коронадо і Сото, то переконаємо ся, що Еспанці звидїли були вже досить значну часть північно-американського контіненту в першій половинї 16 ст.

Одначе пізнаваннем атлантийського берега контіненту занимала ся Еспанія далеко менше. Муж, про якого тутки треба згадати, не був навіть Еспанцем з роду, а Португальцем, Гіменно Гомес (Gomes, по еспанськи Gomez), що покинув рідний край wraz із Мафеляном, служив у Кастилії. Він був на тім кораблї, що потайки відлучив ся

від громади команданта і вернув окремо сам один; було се дійсно актом зради, і хто знає, чи Гомеса була би не поминула кара, якби не те, що треба було його широкого космографічного знання. Він був одним із делегатів згадуваної в IV розділі Юнти у Бадахоц; він висказав здогад, що мусить існувати переїзд у північно-західнім напрямі, і обов'язав ся його вишукати. Не потрібно говорити про се, що він не знайшов такого переїзду; одначе важним результатом його їзди було те, що докладно пізнано беріг від Массачузетсу (Massachussets) аж до заливу Чесапік (Chesapeake). Край над гедзенеським заливом, який легко можна знайти на мапі, носив довгий час назву „землі Естебана Гомеца“ (Tierra de Esteban Gomez).

На тім кінчимо оповідання про діяльність Еспанців, як відкривців, на півночі і звертаємо ся до інших околиць. Про обставини, серед яких увійшли під пановання Еспанії чотири — теперішні — вільні держави себто: Гуатемала, Нікарагуа, Гондурас і Сан Сальвадор, вже була мова, і ми маємо лиш дещо додати ще про полудневу часть середньої Америки. Коли, як згадано, в 1516 р. відкрито залив Нікоя, вибрали ся Хуан Соляно і Альваро Де Алькуня (Alcuna), з нездорових, фебричних прибережних поясів краю, званого „tierra caliente“ на височину „tierra fría“, де були далеко ліпші умови для колонізації. В Еспарца (Esparza) заложили першу осаду, але вже 1522 р. стало місто Картаго, положене в самій середині істму, резиденцією губернатора. Здасть ся не переведжено там завзятих боротьб, бо Індіяни були, що правда, цивілізовані і стало поселені, але не належали до більшого народу, спосібного до оборони, що жив далі на півночі. Коли і длячого край названо Костарікою („дороге побережжє“), не знати; висказувано навіть іронічно гадку, що та назва має противне значінне, бо хоч як урожайна

та височина, то прибережні околиці дають мало жерел доходу. Корділерські долини, до яких є прикрий приступ, здобував Хорже (Jorge) де Альварасо від 1530 р., а коли коло 1540 р. обняв губернатор Дієго Гутієррец (Gutierrez) заряд над самостійною тепер провінцією, то можна було її вже називати цілком здобутою.

Менше просто уложили ся відносини на півночі полудневої Америки. Ми дізнали ся, що різні проби заселення берегів Венецуелі і Нової Гранади не вдали ся, бо не можна було поконати опору хоробрих і вправлених у бою тубольців, яких означувано спільною назвою Караїбів. Аж від 1520 р. почато закладати кріюсти на берегах, яких залоги безнастанно воювали з Індіанами. В тім часі зачинає ся той цікавий епізод в історії конкістадорства, про який так багато говорить ся, а дуже часто представляє ся його зовсім хибно, себто що німецький елемент обнимає головну роль. Найбільша часть еспанських істориків не укриває свого упередження до чужинців, яких вони ненавиділи усюди як нелюбих конкурентів, і так досить розширив ся погляд, буцім-то німецькі наємні жовніри допровадили страшливою лютістю супроти населення до того, що цісар відібрав їм надані привілеї. Як було дійсно, знаємо нині досить докладно, а то дякуючи студіям Г. А. Шумахера, що як німецький міністер-резидент в' Санта Фе ді Богота (Sta Fe di Bogotá) мав нагоду розсліджувати докладнійше жерела; в тій столиці Колюмбії удержали ся ще деякі ремінісценції про Німців з 16 ст. Найдостовірнійшою показала ся писана віршом хроніка Кастеляноса, що почав був свою кар'єру від жовніра в жадобі слави і золота, але опісля став духовним і як парох в одній відорваній від сьвіта місцевости написав ту памятну історичну працю, що між иньшими зраджує також отверту го-

лову для питавь фізичної географії. Кастеллянос оповідає, як легко пізнати, правдиво і безпартійно, і в освітленню, яке кидає на історію злиднів Німців у Венецуелі, представляє ся не одна річ инакше, ніж перше думали.

Що тут як раз треба шукати властивого золотого краю, „Ель Дорадо“ — се було в двадцятих роках 16 ст. загальне переконання. Г. А. Шумахер пояснив нам також і сей міт про золото. Відповідно до його вказівок шукано Дорада в долині над горішнім бігом Амазонки або на північ, а 1541 і 1544 р. вислали Еспанці властиві експедиції до шуканя того пожаданного краю, що як усі казочні краї змінював із часом своє місце, а 1595 р., коли Сер Вальтер Ралей (Raleigh) був в погоні за „Новим Дорадом“, то його шукано зовсім деінде. Як бічна галузь сеї повірки є переказ про „позолочуваного“ кацика над озером Гуатавіта недалеко Богота, про якого говорив А. Гумбольдт. Добро з такою славою мусіло мати в очах людей того часу нечувану вартість, і тепер ми зрозуміємо, длячого великий торговельний дім Вельзерів побивав ся так за титулом посідання, наданим йому Карлом V. По новішим розслідам Геблера (Haebler) одержали були вже в 1528 р. Венецуелю як ленно Гайнріх Егінгер (Ehinger) і Еронім Зайлер (Sailer), а в 1531 р. перейшло ленно на Вартоломея Вельзера, який цісареві виплатив великанські суми наперед, не можучи числити на безпосередний зворот. Золотий край мав ручити за них.

Не було иньшого способу до визискування здобутих країв, як сей, який приладнувано в подібний раз: Вельзер звербував громаду випробуванях ляндекнехтів, яким припоручив свою справу, та післав їх під проводом Амброзія Егінгера, брата Гайнріха, до свого ленна, щоб його взяти в посідання. Тому що Егінгер походив із Тальфінген (Thalvingen) коло Ульму, називано його також

по звичаю того часу часто Дальфінгером, а багато разів уважали ті два імена за принадлежні двом ріжним особам. Попри нього згадати треба про підкомандантів Федермана і Гогермута. Ваггаліж не можна заперечувати, що німецькі жовніри, які також дома не виховували ся в найлагіднійшій школі, допускали ся ріжних насильств; однакож з одної сторони Еспанці самі як найменше до сього покликані, щоб робити иншим закиди лихого обходження з Індіанами, а з другої сторони можна вже тепер уважати за факт, що німецьку окупацію застановлено в її перших початках цілком не задля сеї наперед проголошеної причини, лиш радше тому, що Еспанці вміли перешкоджувати чужинцям раз за разом. Ляс Казає, якого пам'яті треба віддати честь за се, що дав відчувати полекші та помагав мученим Індіанам, при описі нелюдських поступків Німців був під дуже сильним впливом не лиш почуття людяности, але й несправедливого патріотизму. Кожним разом господарське вихіснування краю не зробило ніякого постуцу, навіть коли Федерман, що в поході в гори Нової Гранади здобув великі скарби, самовільно покинув свою посаду і поїхав до Еспанії. Також франковський лицар Филип фон Гуттен, що появляє ся на арені діяльности 1535 р., не був у силі направити відносин. Тоді постановив Вартоломей Вельзер 1545 р. поручити свому синові, що так само називав ся, важну місію заведення сталого ладу в тамошних справах, і так зачинає ся останній акт трагедії судьби. Правда, фон Гуттен і молодший Вельзер скоро злучили ся, але Еспанці, що в дійсности були лиш скритими противниками, виступили тепер отверто до боротьби. Найвисший суд „Авдієнсія“ в Сан Домінго, іменував із легковаженням німецьких ленних прав намісником Венецуелі поганого Хуана Де Карвахаль (Carvajal), а сей, не можучи нічого вдіяти в отвертій боротьбі,

напав у ночі на табор Вельзера, дістав його і фон Гуттена в свої руки та казав їх обох — після сумарного засуду воєнного суду — покарати смертю; було се у великий тиждень 1546 р. Правда, сей поганій поступок пімстив ся на нїм, бо коли на Гаїті довідали ся, яку страшну зроблено похибку, вислали до Венецуелї з широкою властю Хуана Переца Де Тольоза, який з своєї сторони віддав нужденного Карвахала на смерть. Одначе дїм Вельзерів, якого начальник буцїм то з цїсарської ласки не мав нічого крім коштів, журби та в кінці ще дуже сильного болю душі, вицофав ся цїлком зі стїлки з нещасним краєм. не resignуючи однак формально зі своїх прав, бо те стало ся аж 1555 р. В 1550 р. став Хуан Де Вїллегас намїсником Венецуелї; Нова Гранада, яку вдало ся остаточно здобути Гранадійцеві Гонцальові Хїменесові (Jimenez) Де Кезада (Quesada) 1536 р., одинайцять лїт опїсля одержала титул самостійного генерального капїтанату.

Слово „Перу“ — властиво Біру — почули Еспанці першїй раз, коли 1522 р. зачали походи та вправи на панамський просмик. Зразу був се лиш малий край в теперїшній Колюмбїї, та аж поволї увїйшло в звичай уживати сього слова в розмірно широкїм значінню. Лиш дуже неозначені, темні відомости про край, його скарби та иньші чуда доходили до здобувцїв Дарїї, але як раз такі містичні оповїдання мали велику притягаючу силу; край, що ожидав Еспанцїв, дійсно ледви змогла собі змалювати їх незвичайно буйна фантазія. На височинї озера Тїтікака в Андах, званїй Пуна, жив давно культурний варїд Аймарїв (Aymará), який був здає ся дуже подібний до Тольтекїв, мешканцїв старого Мехїка. У них повстала держава „Інкїв“, яку заложив здаєть ся Манко Капак (Cacac) коло 1000 р. по Хр.; пануючий рід належав до племенї Кїчуа (Quichua), що скоро

відляв ся з Аймарами в одно. В щасливих війнах здобули Інки велику часть полудневої Америки, а в тім часі, про який власне мова, розтягала ся їх власть над цілим теперішнім Перу і Еквадором, та над гранвичними частями Колюмбії, Бразилії, Болівії та Чіле. Александер Гумбольдт знайшов у одного старого начальника близько Ріобамбас рукопись, писану в Пуругвайській мові, що панувала там перед кічійською; в тій рукописи обясняють королеви Абоматга (Abomatha) сьвященники його краю, що остання страшна вульканічна катастрофа означає, буцім то старі боги мусять уступати та робити місце новим. Незадовго потім стало ся так дійсно, коли Інки запанували над краєм коло Кіто (Quito).

Держава Інка була в своїм роді основана на патріархальній, цілком теократичній підставі. Пануючі називали ся самі „синами сонця“ та казали собі віддавати майже божеську честь. Культ зв'язд, а властиво служба їх стояла без порівняння вище як у Мехіку, хоч при деяких виїмкових нагодах складано теж людські жертви. Сьвященники, а до них причисляли ся „дівичі сонця“, зорганізовані на взір римських Вестальок, та шляхта — „святі та лицарі“ — були цілком відокремлені від простого люду, серед якого цілком не було соціяльних верств. Уся земля належала до Інків, а кождий з них сидів на частині, приділеній йому державою. Незвичайно високо стояла управа землі, а багато причиняли ся до сего купи штасячого гною (туано), що призибували ся на березі; Перуанці заслужили собі на похвалу також як будівничі та ремісники. Властивого письма вони не знали, але пестрі шнури до запам'ятування („quipos“), заступали його в певній мірі та давали особливо властям добрий спосіб подавання своєї волі підданним. Се було дуже потрібне в так високо розвиненім державнім організімі. Система

добрих доріг служила до комунікації, в якій розуміють ся властивий нарід мав дуже малу участь, бо кого без означеної цілі подибаю на краєвій дорозі, сей підпадав карі. Ті штучні дороги йшли все в простій лінії та перетинали гори сходами, а те було цілком можливе в краю, де не уживано звівів до запрягу, ні возів; у рівних відступах були побудовані доми для післанців. Багато довідали ся в новіших часах із порозкритих гробівців, перед усім на цвинтарі в Анконі (Ancon), де шукували Райс (Reiss) і Штібель (Stübel); умерлих муміфіковано в позі схилений до землі, а предмети, які їм подавано до гробу, позваляють добре зобразити собі староперуанський промисл. На таку в своїм роді щасливу державу напали захланні та кровожадні Еспанці.

Трьома людьми, що зі здобуття Перу зробили щось як рід спілкового інтересу були: знаний намуже Франсіско Піцарро, чесний старий вояк Дієго Альмагро та духовний Фернандо Де Люке (Luque), який давав гроші потрібні для підприємства. Перший раз вийшли на сушу нещасливо, і так 10 марта 1556 р. заключили формальну угоду, що заporučувала поворот із більшою силою. Всеж таки і тепер мусіли вони усунути багато перепон, між тим не найменшу ту, що намісник Панами хотів закатати експедицію, коли вона вже виплила. Піцарро, що вже був далеко на полудні, взяв ся за остаточний спосіб; поїхав сам до Еспанії та старав ся у Карла V. висднати усуненне закау. Тут увінчали ся його труди щасливим результатом, і його іменовано аделантадом (намісником) Перу. З тим титулом виходять він із весною 1532 р. на перуанський беріг та в кількох днях прибуває до Кахамарки (Cajamarca), де його дожидає Інка Атагуальпа (Atahualpa). Останній позбув ся саме тоді свого брата і співрегента Гуаскара (Huascar), і з тої причини не мав відваги ставити

опір малій, ледви з 200 людей зложеної громадї Еспанців. Перша авдієнція відбула ся без особливих випадків, але плян Піцарра, заволодіти королем, був уже уложений, та коли Атагуальпа пішов із великою, але неузбровоною дружиною до табору Еспанців, щоб віддати візиту, виступлено з пляном нападу на безборонних та страшної різні. Ув'язнений Інка прирік величезний окуп, коли його пустять на волю, і додержав слова; Клеменс Маркгам (Markham) обчисляє вартість золота, яке дістав Піцарро протягом несповна двох місяців, на більше як $4\frac{1}{2}$ мільона дукатів. Та все таки нужденний Піцарро спрятав того нещасного короля, що вже перед тим завинив сильно своїм поведженнєм з Гуаскаром, буцім то судовим засудом і думав, що тепер буде можна скоро закінчити підбій. Одначе ще довший час мусів успокоювати місцеві бунти, а Хуан Піцарро, найдіпший з п'ятерох братів, що брали участь у здобуванні, втратив життя при обороні міста Кузко, яке облягли бунтівники. Коли сю небезпеку усунено, головно при несподіваній інтервенції Альмагра, вибухла між ним і його колишнім приятелем Піцарром отверта домашня війна, яка покінчила ся одною битвою на некористь першого. Гернандо Піцарро, що обіймив команду по братови, казав задусити в'язниці полоненого Альмагра, і за той поганий злочин мусів ошіся покутувати довгі літа як в'язень стану. Також Франсіско Піцарро, що заснував 1536 р. місто Ліма і ридив там як віцекороль, упав жертвою морду зі сторони приятелів Альмагра. Природним провідником Еспанців був тепер молодий Альмаіро, якого доля мала також незадовго сповнити ся.

Просто анархістичні обставини у здобутім краю спонукали превительство завести лад при помочи осібних комісарів. Таким мужем довіря був Крістоваль Вака де Кастро, що перший прибув

до Перу; син Альмагра не узнав його і виступив проти нього ворожо, а коли сей узяв його в полон, згинув із руки ката. Претенсії до уряду намісника підніс тепер останній осталий при життю брат, Гонцальо Піцарро, однак Де Кастро зумів його заспокоїти тимчасовою загодою. Колиж однак гідність намісника одержав Бляско Нуец (Nuñez), вибухла отверта ворожнеча між ним і Піцарром, і Нуец згинув підчас одної стрічі коло Кіто (Quito) побіджений. Розгніваний до остаточности, вислав Карло V. по нім Педра Де Гаска (Gasca), духовного, що мав панувати в Перу з властею диктатора. Також проти сього збунтував ся Гонцальо Піцарро, і довгий час хитала ся вага побіди на обі сторони, аж 9 цвітня 1548 р. віднесли цісарські жовнірі остаточну побіду недалеко Кузко (Cuzco), і останній з Піцаррів мусів піти на шафот. Панованне Де Гаски мав славу, що було дуже розумне, і коли він вернув 1550 р. до Еспанії, то нове віце-королівство можна було назвати під кожним зглядом сильною та упорядкованою державою. Його дальша доля не має нічого більше спільного з історією відкрить.

Однак підчас того, як здобувано та успокоювано Перу, вийшли звідам два підприємства, що мали більше географічне значіннє. На початку треба згадати тут про божевільно смілу виправу Альмагра до Чіле, яка припадає на рр. 1535—1537. Приманюваний усякими улудними надіями нечуваних скарбів полудня, вибрав ся сей неустрашений чоловік у дорогу через височину Андів, попри озеро Авлягас (Aullagas); та коли туди мали дійти до берега, мусіли перейти одні ланцюх Корділієрів, а те могло було впасти на затрату усіх. Енергія Альмагра зробила також перехід через гори можливим, та коли остаточно знайшли ся на чілійській прибережній рівнині, оглянули цілий беріг аж до Ріо Мавле (Maule) під

— 35° геогр. шир., а вимріяні в снах скарби не хотіли знайти ся. Підчас повороту остали Еспанці над морем і завернули ся без значних шкод через пустиню Атакама. Від Арекіпи (Arequira) звернув ся опісля Альмагро знов до височини, щоб узяти участь у перуанських подіях, як вище описано.

Другу експедицію про яку тут згадаємо, провадив Гонцальо Піцарро 1540 р. з Кіто до хибно називаного „цинамонового краю“; в дійсности було се „ель Дорадо“, за яким він ганяв ся. Щасливо перейшли вони через великанські гори, але в пралісах над рікою Ріо Напо вийшов смільчакам запас поживи, а щоб собі їх здобути, зробили корабель із дерев, які з трудом порозрізували; провід над кораблем обіймив лицар Франсіско де Орелляна. Він одержав приказ достатчити поживи для залоги, яка нетерпеливо його ожидала, але цілком уже не вернув. Так не остало Піцаррови нічого иньшого, як спровадити свою невеличку дружину найгіршими дорогами до Кіто. Лиш небагато з його людей дійшло з ним на місце; більша часть погнула в лісах та гірських провалах.

Що в еспанськiм таборі стрінув ся Орелляна з чорною невдячністю, те не повинно дивувати. Але в дійсности нема по його стороні найменшої вини. Сильна струя ріки Ріо Напо пірвала його скоро, і він не міг навіть думати про плавбу горі рікою, а до того безнастанно грозила йому голодова смерть. Аж коли подибано по дорозі якесь індіанське село, то залога набрала трохи сил, й Орелляна, якому товаришив монах Карвахаль, приказав збудувати трохи сильніше судно, на яким мав плисти далі в долину; до них прилучив ся також і дотеперішний малпй корабель, одначе з далеко меншою залогою. По десяти днях вплила ріка Ріо Напо до більшої, яка виглядала „немов безкрає море“, і нею плули вони далі,

аж доплили до її устя. Без компасу мусів Орелляна рішити ся на якийсь означений напрям, бо досі ріка не позволяла Еспанцям самостійно кермувати. Щасливо перебули вони масу води ріки Орінока, а на острові Маргарита привитали їх радо здивовані земляки. Орелляна поїхав до Еспанії і в 1544 р. поплив наново до устя ріки, по якій плавав недавно, та яка одержала його ім'я. Тим разом не мав щастя; тяжкі недуги забрали разом із великою частю товаришів його самого. Опісля звала ся велика ріка не „Ріо Орелляна“, а „Ріо дас Амадорас“, ріка Амазонк; до сеї назви дали підставу оповідання Еспанців із подорожий. Незадовго погім, як минули усте иньшої великої ріки, що впадає з лівого берега, теперішньої Ріо Negro, приплили оба кораблі до сіл, заселених виключно жінками. Карвахальови, якого опис удержав нам в історичнім творі Овієда, видали ся ті вовнно настровні жінчини амазонками („como amañonas“), і так перенесено до полудневої Америки ту етнографічну дивовижу, що мешкала як сказано, після старих мап, в найнеприступнійших закутинах Європи. Те, що вдіяв Орелляна, було, коли навіть признаємо, що він не мав же вибору, всеж так незвичайне, і минули цілі два століття, заки другий Європейець, Француз Де ля Кондамін (Condamine), зважив ся піти його слідами.

Так дійшли ми знов до східнього берега полудневої Америки, а тепер розглянемо ся, що вдіяли по другім боці континенту Еспанці; справою прибережного португальсько-бразилійського пояса ми займали ся вище. Два мужі Янец (Yañez) Пінзон та Хуан Діац Де Соліс, що вже передтим були разом на західно-індіанських водах, злучили ся для спільної праці і в 1509 р. відкрили ріку Дя Плята, якої великанське лійковате усте брали за початок пошукуваної морської дороги. Три роки піз-

нїйше задумали провадити далше свою діяльність, але тоді спротивленє португальського правительства спинило виконанне пляну. Одначе коли прийшла відомість, що Бальбоа дійсно бачив океан поза Америкою, вислано 1515 р. Солїса з цілком докладною інструкцією, щоб відшукати те море зі сходу. Знов доплив він до Ля Пляти, але занехав усіх способів осторожности, коли вплив в її русло; він лише з кількома товаришами удав ся на сушу; там повбивали всіх Еспанців індіанські стрільці стрілами з луків з укритого місця. Кораблі не відважили ся плисти далі, а переведенне дальшого відкриття арґентинсько-патагонських берегів лишило ся, як знаємо, Маґелянови.

Одначе минуло ще чимало часу, заки еспанське правительство заняло ся поважнїйше справою колонїзації тих країв, що на полудне від Бразилїї. В 1527 р. повстав над Ля Плятою перший форт Св. Духа (Santo Espiritu), а в 1535 р. дав Педро Де Мендоца, що мав титул аделянтада країв над Срібною рікою, почин до засновання міста Буенос Айрес. Про результати двох дальших десятиків лїт довідуємо ся не лиш з еспанських жерел; ми маємо до розпорядку безпретенціонально наївні, але очевидно дуже правдомовні ориґинальні писання одного Німця, що бачив той цілий період конкістадорських подорожий як активний очевидець. Є се Ульріх Шмідель (Schmidel) із Штравбінґу; його біографію подав Мондшайн, а Лянґмантель видав критично його рукопись, злбно пошкоджену, що була вже розумів ся і перед тим оголошувана друком. Також А. Домінґес (Dominguez) видав у 1891 р коментований рапорт із подорожи, разом із рапортом Альвара Нувєца Кабеци (Cabeza) Де Вакас, якийсь час губернатора країв над Ля Плятою. Останній, одна з більше людяних особистостей між конкістадорами, терпів багато напастий та невдачностей, аж по багатьох

роках вдала ся йому свѣтло регабілітація. Шмідель уродив ся в першій десятці реформаційного віку та з наклону до авантурничого життя пристав до малої армії під командою Мендоци в Севілі. До степеня офіцера не дійшов здасть ся наш Німець; він був усе простим жовніром, але неважаючи на те кілька разів поручало йому начальство важні місії. Коли в 1553 р. був над Партавам, покликав його брат листовно домів, і він перейшов у невеликім товаристві, зложенім переважно з Індіан, цілу теперішню державу Ріо Гранде до Суль — справді гідний товариш відважних конкістадорів. Був шість місяців у дорозі, і ми йому віримо, що переправа через ріку Парана та Уругвай справляла великі труднощі малій, не добре узброєній громаді. Однак Шмідель зайшов щасливо до Севілі, де мав полагодити важні припоручення в індійськім домі, а в другій подорожи дістав ся до Антверпії. На весну 1554 р. побачив своє родинне міще Шгравбінг, щоб замкнути повіки своєму братови, за яким так горячо тужив все. Одначе він сам мав денде спочити на віки. Будучи прихильником реформації мусів покинути Баварію, переніс ся 1562 р. до сусідного вільного міста Реґенсбурґу і помер там по кількох роках. Власне та обставина, що він мав елементарне шкільне образование та написав просто, отверто те, що пережив, надає такої вартости його розумним описам. Також і в нашім огляді будемо ще часто на него покликувати ся.

Хоч місто Буенос Айрес мало одержати свою назву від доброго повітря, яке там панує, то все таки Мендоца по відважній обороні того міста перед сильним нападом тубольців уважав кінечним перенести властиву резиденцію пануючого в ліпше підсонє. Одначе те припоручив він новому аделантадови Домінікови Айолясови (Ayolas), а сам вернув до Еспанії. Лямбаре, головне місто сильного

гуаранського племені, взяв Айоляс штурмом та зробив із нього резиденцію з назвою Азунсіон (Asuncion). Се нинішня столиця держави Парагвай. Мала випава на північ спричинила цілковиту згубу війська, що в ній брало участь, і зараз потім вибрано вождом Мартінеца Де Іраля; аделантадо Кавеца, що прийшов просто з Еспанії, не міг собі здобути там поваги. Іраля поконав цілком Гуаранів, а опісля хотів сам відкрити „ель Дорадо“; експедиція, вислана в тій цілі, з географічного боку найважніша. Відкрито Гран Чако (Chaco) та Болівію і сполучено ся зі скрайними сторожами перуанського віцекоролівства. Одначе ми вже переконали ся більше разів, що еспанські пануючі задля свого самолюбства неохотно бачили кожде буцім-то вдиранне їх власних земляків у сферу їх пановання; так також Іраля дістав з Ліми виразний приказ, щоб не посував ся дальше. Дуже цікава згадка Шміделя про делегатів, висланих до віцекороля: „die sassen auff die post und furen gen Lieme zum gubernator“, т. є. вони казали ся нести в гамаках службі, установлений (peones) нарочно в тій цілі. Іраля при повороті успокоїв бунт в Азунсіон та панував там до 1569 р. могутною рукою над кольонією, що постійно ставала сильнішою та обширнішою. Буенос Айрес відбудував 1580 р. генеральний капітан Хуан Де Гарай (Garay) і надав йому давні його права, а на тім місці, де моряки Мафеляна бачили характеристичну гору, повстало аж із кінцем 18 ст. місто Монтевідео.

Безперечно найбільші труднощі мали Еспанці при заводженню своєї влади в середнім та полудневім Чіле, де хоробрий нарід Арауканів, славний з кидання довгими списами, не дав себе поконати Інкам. Давнійша історія цього подовгастого прибережного пояса, се, по оповіданню Поляковського, збірка лицарських чинів Індіан, що їх навіть

вороги мусіли признавати в епічних поемах, та еспанських жорстокостей. Знаємо, що старший Альмагро зачав від експльоатації Чілі, а північну часть причислювано ще в першій половині 16 ст. до королівства Ліма. Хоробрий Педро Де Вальдівія, якого імя живе в назві одного портового міста, посунув коло 1550 р. границі еспанських посіlostий аж до ріки Біобіо, що від того часу була північною границею свободної Арауканії. Автономію індіанського простору признано офіційно в 18 ст., а також республіка Чілі, до якої належить „Аравко“ як власна провінція, обходить ся з тамошніми племенами дуже оглядно.

Так покінчилиб ми огляд відкрить та підбоїв обох народів піренейського півострова в Новім Сьвітї; ще остає нам пізнати географічні погляди, що запанували в другій половині 16 ст. Що „Америка“ є самостійною частю сьвіта, і що вона розпадає ся на дві маси континенту, получені лиш сухим помостом неоднотайно широким, на тім пунктї всі цілковито згоджували ся. Положення західно-індійських островів означено досить докладно. Зі знанем Еспанців в 1571 р. познайомлює нас цілком докладно Хуан Льюпец Де Веляско, що в севільській школі „Casa de la Contratacion“ викладав космографію; впадає в очи те, що у нього цілком ще не приходить назва „Америки“, хоч вона вже від давна як агадано здобула собі право горожанства в дальшій Европі. Розумієть ся, недостаточно були ще знані атлантийський, а ще більше паціфічний беріг північної Америки; чи дійсно вже 1592 р. Грек Апостол Валеріян (Apostolos Valerianos), що хотів вступити до їх еспанської морської служби під псевдонімом Хуана Де Фука, відкрив остров Ванкувер (Vancouver), та прблів, що відділяє його від суші, званий нинї проливом Хуана Де Фука, те ще не зовсім вияснене. Також і про

ту можливість, що Азія й Америка були з собою сполучені в підбігуновій часті, говорило отверто багато географів того часу. Інші очевидно означували з упертою сьмілістю на своїх мапах той пролив, який відкрив дійсно аж Берінг, та звали його „fretum Anianum“; так теж звав його ввсше згаданий Веляско. Після Руге те слово, над яким собі так ломали голови, появляє ся вперше на мапі Больоніна Цальтерія (Zalterio) чи Гуальтерія (Gualterio?), виданій у Венеції в 1566 р.; Зандлер натомість в тої гадки, що рисівник мапи був під впливом космографа Гастальді (Gastaldi), що згадує про Анїянський пролив у 1562 та 1568 р. Безсумнівно замітка Марка Поля, що далеко на північ від китайського порта Зайтун (Zaitun) в краї „Тольоман“ та „Анїя“, мали вплив на повстання того твору фантазії. Звичайно відношено Анїян до Аннам, але Зандлер приймає радше Анїю за край „Аїну“ (північний Япан), а Тольоман за „Ітельманїю“ (Камчатку). Кількох сьмільчаків, як Сальватієра (1568), Мальдонадо (1588) та згаданий Хуан Де Фука, хотіли самі переплисти той пролив, а також не бракувало й иньших апокрифічних переказів, але аж москалеви Дешньову і данцеви Вітовп Берінгові, що займав ся спеціяльно російськими інтересами, вдало ся в першій половині 18 ст. відгадати стару загадку. Назва „анїянського проливу“ виступає тут і там навіть кількадесятків літ опісля в географічних підручниках.

VI. Участь Французів та Германських народів у відкритях.

Про Французів, Нідерландців та Німців в кілька разів згадка в попередних розд'лах. Говорило ся про підприємчивих купців із Дієп, місцями теж про їх сиравді гіпотетичні морські подо-

рожі; імена: Бегайм, Штаден (Staden), Шмідель та історія Вельзерів у Венецуелі доказом, що також і Німці відгравали роль в історії відкрить. Однак очевидно судило ся їм тратити сили на службі у чужих або розвивати свою діяльність бодай під чужою фірмою. Тодішня конституція римської держави німецької нації не давала народови спростоги кидати на вагу власної національності. Лише в однім разі можна одного Німця в його національнім характері назвати відкривцем; се Зігізмуд фон Герберштайн, якому разом беручи завдячує ся те, що західня Европа довідала ся про Росію та азіійські пограничні краї.

Про Велике Московське князівство ходили темні поголоски, але попри торговельні зносини, що вели ся між ним і Новгородською Ганзою, не було жадної звязи, якаб лучила той далекий східний пункт із дальшою Европою. Правда, від 1486 р. ходила часами посли німецьких цісарів, а також поодиноких німецьких князів на царській двор, але географія не зискала на тім нічого. Аж посольство барона фон Герберштайн дало почин до сього. Походячи зі старонімецького роду, але уроджений 1486 р. в Країні, знав він добре тамошню словінську мову і тому легко присвоїв собі описля її російськвій язык і тим способом міг зібрати багато відомостей, яких очевидно був-би хто вніший не зібрав. Він був перше в 1517 р., а описля в 1526 р. в Москві; правда: його „*Rerum Moscovitarum Commentari*“ вийшли аж у 1549 р. у Відні, але вже передтим було знаних багато подробиць із його поїздки, а мала розвідка про Сарматію, яку видав 1518 р. інгольштадський професор Іван Ек, пізнійший противник Лютра, опирав ся в части на інформація, що їх подав Герберштайн, а в части теж на важній праці краківського канонїка Матея з Мехова, яку витягнув недавно з забутя гамбурьскій географ Міхов.

Люди довідали ся, що Дон пливе до Понту, а Волга (Rha, Itil, Etilia) до Каспійського моря, що ніде нема Ріпейських гір, що в західній Росії розтягають ся величезні мочари, що Біле Море є заливом Північного Ледового Океана, та що туди впадають ріки Мезень та Печора. Також і Урал увійшов у круг знання цивілізованого світа, а на малі спритних дипломатів появляє ся Об і його доплив Іртиш. Росія стояла тоді на вступі до власної епохи відкрить, бо з 1577 р. зачинають ся напади козаків під проводом Єрмака на Сибір, що здобули сей величезний край в казочно короткім часі на користь царів. Виходилоб поза межі нашого опису, займатися докладнійше відкриттями козацьких конкістадорів.

Значні заслуги коло пізнання Північної Америки здобули собі Італійці, що часами служили в англійським або французьким війську. Передовсім стрічаємо ся з Джіовані Габотто, Лігурійцем, що від 1461 р. жив у Венеції та опісля вимандрував з трьома синами, Льодовіком, Себастьяном та Сантом до Англії. В 1490 р. одержав він горожанство міста Брістолю, що тоді стояло на другім місці в королівстві. Звідси здасть ся посилено вже теж кілька разів кораблі на захід які, правда, не могли похвалити ся жадними безпосередними результатами на полі відкрить, але всеж таки горожани сього підприємчивого міста зачали склонювати ся до такого роду ідей. В марті 1496 р. одержав батько Габота (Gabotta), що звичайно виступає під іменем Джона Кабота (Cabot), від короля Генріха VII патент на подорожі в цілі відкрить, до чого здасть ся багато причинили ся відомостя про Колюмбові подорожі. Кабот приплив у 1497 р. до північно-американських берегів та пізнав досить великий прибережний шмат; давнійше Лябрадор мав бути тим краєм, що його він відкрив, і той здогад мав теж багато аргу-

ментів за собою, але Даван (Dawson) доказав правдоподібність, що Кабот був ближше на полудне, а саме коло Нової Шотляндії та бретонського рога. Отже він перший бачив американський континент, і здасть ся, перший на нїм станув. Чи він зараз у найближшій році відбув таку саму подорож у тїм самім напрямі, не знати; Еррера (Errega) признає, що така подорож відбула ся, але не певне, хто був провідником. Джон Кабот, тоді вже в старшій віці, уступає від того часу на бік, а його місце займає Себастьян, чоловік, якому далеко менше можна було завірити, та якого не можна увільнити від закиду самохвальства та безосновних тверджень. Герріс (Harrisse), один з найперших знавців того часу ставить сина як чоловіка без порівняння низше від батька та робить йому закиди, що радо строїв ся в чужій пера та присвоїв собі славу батька. Тому мусимо на всі його діла покласти знак питання.

Те, що звичайно говорить ся про Себастьяна Кабота, можна так зібрати; по другій північно-західній подорожі в 1503 р., про яку нема певних відомостей, вступив у 1512 р. в еспанську службу, яку однак заміняв знов 1517 р., за англійську, бо не міг там перевести в дійсність своїх плянів. Також другий раз з'єднав собі його цісар Карло V., і в 1522 р. зачав він переговори з Венеціанцями, щоб під їх стідою знайти через Північну Америку переїзд, якого існування було здогадом. Знов стрічаємо його еспанським пільотом із припорученням перепровадити відділ війська через недавно відкритий пролив Мателяна, але він завернув ся вже коло Ля Пляти. Через те, що завів у надїях своїх службодавців, мусїв кілька літ просидіти на баніції на альжирськїм березі. Від 1547 р. живе знов в Англії, безнастанно занятий плянами винайдення нової дороги до Китаю. Помер коло 1557 р.; був се менше чистий характер, про який в най-

ліпшим разі можна сказати те, що його неспокійний темперамент здержував його від виконання гарно упрянованих проєктів.

У сліди старшого Кабота вступив тепер знаний нам із давнішого оповідання Кортереаль, але ми старалися вже віддати справедливо честь і Португальцеві Гомесові, висланому Еспанцями. Між Кортереалюм і Гомесом, до остатнього далеко ближше, станув що до часу Фльорентинець Джіованні Да Верраццано (Verrazzano), якого біографію старався подати в наших часах між иньшим особливо Гіґ (Hugues). Дехто хотів вказати, що Верраццано ідентичний з корсарем Жаном Фльореном (Florin), повішеним на приказ Карла V за рабунки на морю; Перагаллю (PeraGallo) підпірає ту ідентичність, і має до того причини. В 1523 р. поплив сей у всякім разі добре обізнаний з навтикою, моряк з припоручення короля Франца I з Дієп, до американського берега, на яким станув у теперішній державі Північна Кароліна. Він плыв спершу на полудне, опісляж знов на північ, і досягнув 50° півн. ш. Маючи все на думці докладне пізнання берегів, нерядо плыв ночами. Йому завдячуємо спостереження, що послужило Александрови Гумбольдтови за основу до нової кліматологічної системи, а то що два місця в тій самій ширині можуть мати дуже різне підсонє. Аж у ширині Нью Фундленду перервав Верраццано плавбу в північній напрямі; сю подорож описав він таким способом, що зраджує висше образование у того чоловіка. Герріс зазначає, що з того опису виходить, буцїм то контінент Північної Америки не порозриваний на части, але відділений від Азії.

Майже чотири десятки літ від того часу не беруться Французи до нових підприємств заморських подорожий на полудні. В 1562 р. вибудували Гуґеноти, що вимандрували з краю, в околиці, названий з того часу їх іменем, Форт, який

охрестили по імені короля Карла IX Кароліною; однак сей форт не міг остояти ся перед нападами фльорідських Еспанців, їх релігійних противників. Натомість один французький моряк дійшов був уже давніше багато дальше на півночі до значних результатів. Жак Картіє (Cartier) з Сан Мальо, родинного місця неодного з відважних мореплавців, поплав 1534 р. до Нью-Фундленду, що по її мілких берегах вже від давна ловили норманські сьмільчаки рибу, і при тій нагоді відкрив устє ріки св. Льоренца. Остров Антікості, що лежить перед його властивим устєм, оплинено цілком. Вертаючи туди в найблизших роках, оглянув іще докладніше границі залуу св. Льоренца, а опісля вплинув у саму ріку, якою переплав попри індіанську кольонію Кебек та попри гору Монрояль (Montroyal) — так її сам назвав — тепер Монреаль (Montreal). В однім близькім селі перезимував, а в липні 1536 р. вернув знов щасливо до Сан Мальо. Його оповідання про „Канаду“, — таку назву одержав сей край, який Верраццана назвав був „Новою Францією“ — та про ланцюх великанських озер на захід від Монрояль викликали велике заінтересованнє, а один вельможа Франсуа (François) Деля Рок (Roque) казав собі формально надати як ленно той край, що мав перед собою таку будучність. Картіє мав обняти провід над кольонізацією і заложив 1541 р. недалеко Кебек оселю, не ждучи одначе Деля Рока, що зі своїм приїздом дуже спізнався, покинув край, який ще мало надавав ся до сповнення таких обширних плянів. Проба кольонізації не вдала ся, і Картіє мусів 1544 р. віхати четвертий раз в устє ріки св. Льоренца, щоб забрати з собою до дому осталих, сильно розчарованих кольоністів. Перемінити Канаду на французький заморський край удало ся аж пів сотки літ пізніше досьвідному Самуельови Шамплєнові (Champlain), якого пригадує ще тепер назва озера

в ставі Нью-Йорк. У всякім разі вже тоді можна було сказати, що панованне Франції в Північній Америці зильно угрунтоване, але в семилітній війні пропали всі доси здобуті користи.

Старший Кабот руководив ся в своїм підприємстві подібною цілю, яка переважала у Колумба та Магеляна; хотів відкрити морську дорогу через Новий Світ до корінних країв. У Верраццана та Картієра уступав ся тенденція на друге місце супроти того, що на першім пляні станули сподівані безпосередні практичні користи. Тепер щораз більше входимо в епоху, в якій уважає ся, знов із посторонніх мотивів, за найважнішу задачу знайти просту дорогу до Індії. Оба великі протестантські торговельні народи над Німецьким Морем стояли в дуже напружених відносинах або навіть на воєнній стопі з Еспанією, а дороги, які вели довкола рога Доброї Надії або проливу Магелляна, були замкнені для льондонських та амстердамських моряків, коли вони собі їх не отворили перебоєм, як то часто бувало. Надія відкрити иньшу дорогу до Індії на півночі оживлювала та запліднювала і так сильні прямовання обох германських народів. Раз було оплиненне Північної Америки, другий раз оплиненне Азії на першім пляні. Нині знаємо, що „північно західна“ та „північно східна“ дорога не практична для світової торговлі, хоч не в рівній мірі; але 16 столітє не знало сього на своє щастє, та коли гонено за якимсь фантомом, то побіч дальших, немаловажних користей наукової натури дійдено до першого глибокого пізнання географічних відносин полярних околиць. Без такої великої побуджуючої сили булиб здасть ся найнепрístupніші околиці на земській поверхні ще довго полишені самим собі.

З пляном північно-східної дороги виступив Себастьян Кабот, уже тоді старець, коло 1553 р.

Що Европа сягає лиш до 71° півн. ш., говорив уже Верраццано, а що також Азію можна оплисти довкола, то був погляд Оляуса (Olaus) Магнуса, що був обізнаний з далекою північю ліпше, як хто иньший. Ріг „Табін“ — звано його „тінею, що попереджає дійсний ріг Челюскін“ — був по Меркатору, що опирав ся на Плінію, найдалше на північ висуненим пунктом Азії. Такий то був щасливий стан річей для московського торговельного товариства, заснованого за ініціативою Кабота 1553 р., що ще в тім самім році вислано три кораблі під проводом Юга (Hugh) Уїлюбая (Willoughby), Річарда Ченслера (Chancelior) та Стефена Берру (Burrough). Корабель начальника Уїлюбая та корабель Берру'а бачили конечність перезимувати на ляпландським березі, а що не були приготовані на таку можливість, то з цілої залоги ні один чоловік не вийшов із житєм. Оден Берру, що був на кораблі Ченслера, не впав жертвою катастрофи разом зі своїми людьми. Тим щасливішим був Ченслер. Він вплинув до Білого Моря, та на тім місці, де опісля побудовано місто Архангельск, заложив торгову стацію з тубольцями, так як перед 700 роками Отар, а навіть відважив ся поїхати до царського двора, де йому пощастило ся заключити корисні торговельні договори. Зараз 1556 р. був Ченслер вдруге на Білім Морі, але з поворотом втратив на шотийським березі свій корабель та житє. Рівночасно пробував теж Берру пізнати скандинавські береги, а опісля відкрив Нову Землю та Вайґач, але не міг доплисти до входу в Карийське море і вернув до Англії. Московська компанія не дармувала підчас того також і під иньшим зглядом. Вона розглянула ся для торговельних цілей в середній Росії, а в 1558 р. був її агент Тома Дженкінзон (Jenkinson) в місті Астрахані, яке щойно перед кількома роками забрано Татарам;

звідеи поплив Каспійським Морем і дістав ся аж у глибину Туркестану. В 1562 р. подибуємо того самого Дженкінзна в Казвині, де старає оя висднати у перського шаха торговельні привілеї для своєї корпорації. Сей всесторонно образований чоловік знав також обходити ся з астрономічними інструментами, і тому зумів нарисувати дуже докладну мапу Росії та пограничних азійських країв. Лиш там, де сам не був, мусів здати ся на рисунок Герберштайна; також і у нього впливає Об з озера Китайська, а шукання того озера на довший час завело географію Азії на хибні дороги.

В цілі здійснення пляну Кабота, що помер 1557 р., вислали Англіїці третю експедицію 1580 р. Були се два кораблі під командою Чарльза Джекмана (Jakman) та Артура Пета (Pet), що свого часу служив під Ченслером. Вони втрапили один одного з очий, опісля з'їхали ся на східнім березі острова Вайгача, і були вже на Карийським Морі, якого так бояли ся, але дальша плавба по водї, в якій було повно криг, здавала ся їм неможливою. З поворотом розділили ся вони ще раз, і то в останнє. Правда, Джекман зарядив перезимовання на норвежським березі, що щасливо повело ся і поплив опісля ще до Ісландії, але від тоді не дав уже більше нічого про себе чути. Пет вернув натомість до рідного краю і оголосив опис своєї подорожи, що дійшов до нас у знаменитій збірці описів подорожи Геклюта (Hakluyt). Від тої невдачі закинули Бритийці плян шукати на північному сході пасажу до золотих та корінних країв, а полишили там поле до попису Голяндцям.

Тим завяятійші та трівкійші були перші змагання винайти переїзд у західно-північнім напрямі. Очевидно Кабот не дійшов до сеї ціли, а й не ліпше повело ся 1527 р. якомусь Річардови Торнови (Thorne). Минуло пів столітя,

заки узяли ся серйознійше до виконання сього проєкту, але власне тоді настав вік королевої Єлисавети, що в нїм розвинув ся сильнійший рух на тїм полі.

На рр. 1576—1578, припадають три подорожі Фробішра (Frobisher), з якими вязали ся радісні надії його земляків також тому, що він відкрив зараз із початку „північно-західну руду“; її мали зразу за дуже богату в золото, але в дійсности се металъ без великої вартости. Не маючи доброї мапи та впрочім не цілком спосібний до полярної плавби думав Фробішер, що в другій своїй їзді відкрив уже раз той пошукуваний переїзд, але в дійсности був се лиш залив, що глибше врізує ся в сушу, званий нині сундом Фробішра. „*Meta incognita*“ (незнана кінчина) відділяє той сунд від пізнійше названого Гедзенського (Hudson) проливу; правда, туди вплили теж Англіїці, але не пізнали його на цілім обширі. З так шумно заповіданої „Магелянової дороги на півночі“ не вийшло на разі нічого.

Однак бритийська підприємчива вдача не заспокоїла ся. Богатий купець Уїліям Зендеран (Saunderson) заснував товариство в ціли знайдення та використання нової дороги до Індії, і здавало ся, що Джон Девіс (Davis) був тою людиною, якої вимагали обставини. Девіс виплив у червні 1585 р. з Дартмету, переплив попри Гренляндію, хоч її не пізнав, і поплив далі на поперек широкого проливу, званого його іменем, між краєм „*Land of Desolation*“, який відкрив, і Північною Америкою, до берега Кемберленду, який оглянув майже аж до підбігунового кола. Певних даних про істнування такої дороги з собою не привіз був однак до дому. Та Девіс був сеї неконечно хибної гадки, що ціла північна часть Америки є лиш, здасть ся, громадою відділених островів. Четверта проба Фробішра в 1586 р. не причинила ся до розв'язання

сього питання ні трохи, і так знов звернено ся до Девіса, що вибрав ся в дорогу в маю 1587 р. і плив попри берег Гренляндії аж до 72° півн. ш. Серед безнастанної боротьби з масами ледів, яких істоту він перший докладнійше поясняє, переплив він вдруге свій пролив і знайшов вхід до дороги Гедзена, яка оживила у нього великі надії, чого свідощвом лист до Зендерзена, написаний незадовго потім. Близька війна з Еспанією здержала дальше виконання пляну і надала взагалі діяльності Англійців цілком иньший напрям. Документи, віднайдені недавно Фостером, позначають нас з одною дуже цікавою історичною новістю, а то що Зендерзен та Девіс получили ся, хочачи спробувати доплисти до Індії довкола Африки — перший пункт задачі опісля так величаво розв'язаної зі сторони Англії, зробити ріг Доброї Надії тим пунктом, що вяже Европу зі східною Індією. Девіс вплив дійсно 1590 р. кораблем „Самаританином,“ але Еспанці довідали ся про те від своїх шпігунів і заступили йому при мароканським березі дорогу. По кількох боротьбах зискали тільки, що Англійці мусіли завернути свій корабель.

Як довго жила Єлисавета, то наслідком частих політичних непорозумінь можна було числити на висиланне північно західних експедицій тим більше, що в особі лорда Уельзінгема (Walsingham) помер той з поміж впливових дорадників великої королевої, що мав у коронній раді перший і значучий голос у таких справах. Аж за Джемса I віджив знов експанзивний настрій. Генрі Гедзен, якого подибуємо тут перший раз, здобув собі велику славу вже в 1609 р. тим, що докладно розслідив велику північно-американську ріку, що надавала ся до корабельної плавби, нинішню ріку Гедзена (Hudson River). В рік опісля візвало його західно-бритийське товариство, щоб пізнав

водну дорогу на північ від „Meta incognita“ докладніше, як Фробішер. Він зробив се, і справедливо називав ся сей пролив, що отвирає приступ до центра архіпелягу при північно західнім переїзді, проливом Гедзена. Сер Томас Сміт (Smith) та Сер Джон Уольстенгольм (Wolstenholme) разом з иньшими патріотами постарали ся о засоби до подорожі Гедзена, з якої не вернув уже більше великий відкривець. З кінцем липня загнала його крига до селісберського острова (Salisbury), що попри нього вплив на велике, отверте море — на його гадку пошукуване Полудневе Море. Був се залив Гедзена, а на його березі, під 52° півн. ш. мали вони перезимувати. З тяжкою бідою намовив капітан до того свою непослушну залого; його оправдана строгість викликала у них незадоволення, і в червні 1611 р. недалеко рога Уольстенгольм вибух отвертій бунт. Бунтівники всадили Гедзена з сином і вісьмома вірними моряками на отверту лодку, а два кораблі, які вислано під Бетном (Button) та Ігремом (Igram) за ними в 1612 р., не знайшли й сліду по них. Однак Бетн привіз до Англії також одну потішаючу новину, а саме, що приплив на ново відкритім морі приходить із заходу, і доходить до тої самої височини, як на отвертих океанах, отже що безсумнівно існує звязь між заливом Гедзена і Полудневим Морем.

Така перспектива заохочувала до нової проби, а переведення її поручено капітанови Робертові Байлетови (Bylot). Він був досвідним моряком, а мав при собі помічника, що мабуть займав перше місце між британськими навтиками тої епохи. Уїлліам Беффін відбував уже раз подорож до Гренляндії, і був би певно обняв начальну команду, колиб сам не зголосив ся, справді з рідкою на ті часи безінтересовністю, що буде служити під Байлетом за керманіча. Та подорож є в історії

географії важна також і тому, що підчас неї Беф-
фін перший ужиткував у практиці методу означу-
вання географічної довжини після віддалень мі-
сяця; теоретично заповідали користи сеї методи
вже сто літ тому назад Йоган Вернер та Петер
Апіян, але практичного ужитку ніхто ще з неї
не робив. З кінцем мая 1615 р. приплив корабель
„Дісcoverі“ (Discovery) до проливу Гедзена під
командою Байлста та шукав дороги на північ
через канал Фокса, але не заплив далеко поза
ширину острова Сутемптон-Іслянд (Southampton-
Island). На тім острові студіював Беффін приплив
та відплив у проливі і сконстатував, що сї
явища є в звязи з Атлантийським Океаном. Пі-
знання того факту справило таке пригнобляюче
вражіння, що оба команданти безпробовно зде-
цидували ся на поворот, що відбув ся скоро і так
щасливо, що корабель приїхав до Англії, не втра-
тивши ні одного чоловіка на покладі.

Залив Гедзена приносив лиш дуже малі ко-
ристи, як зараз пізнали, та коли взагалі Англіїці
не хотіли резигнувати з вишукання північно-захід-
ного переїзду, то мусіли шукати ще дальше на
півночі. В тій цілі вибрав ся ще раз 1616 р.
корабель Дісcoverі під тим самим проводом. Беффін
перепливав тепер просто через пролив Девіса і до-
плив до більшого моря, яке з вдячності названо
на його честь заливом Беффіна. Тим разом станули
Англіїці в тім місці, де залив переходить у тісний
пролив Сміта, в найвишій географічній ширині
до якої доїхано на заході, себ то близько 78°. Підчас
плавби на полудне попри західний беріг
заливу оглянено вхід до сунда Джонса (Jones)
і Ленкестра; остатний дійсно не замкнений
землею від заходу і є, розуміється ся при
страшно великих трудностах, дорогою до про-
ливу Берінга. Що Беффін бояв ся здати себе на
ласку криг проливу, сього не можна йому брати

за зле. Корабель попав ся і так між леди, плив у противнім напрямі як хотів і аж у ширині $66^{\circ} 40'$ зміг увільнитися ся зпоміж криг. Звідси вже аж до берегів Англії не було ніяких трудностей. Бефін висказує в листі до свого протектора Уольстенгольма з резигнацією, що надію оплинення Північної Америки довкола треба закинути; він сам був довго в приступі того шалу, але факти переконали його, що в дійсности є противно. З Бефіном кінчить ся теж перший період змагання зі сторони Англії, знайти північно-західну дорогу, і два віки минають, заки зачнетъ ся новий період, характеризований голосними іменами: Джона Френкліна, Роса, Перрі (Parry), Мек Клінтока (Clintock), та Мек Клюра (Clure).

За те появляють ся тепер Голяндці на арені вишукування північно-західної дороги, де перед тим виступали рівнож виключно Бритійці. Вони бачили тоді і пізнійше, що їх співплемінники суперничать із ними на обширі, що вони його мали за свою виключну власність, та коли Олівер Брюнель 1565 р. відважив ся оплунути Росію від півострова Кола, щоб розслідити терен для торговельних цілій, задрість Англіїців дійшла до того, що його один російський урядник увязнив. Одначе він знайшов незадовго товаришів у торгвлі, що за ним вставили ся, і тоді повстала на півострові Кола нідерландська стація; звідси вела ся, головно за посередництвом Брюнеля, жива торгвля з нутром Росії. За ініціативою сього спритного торговця поплили опісля кораблі до устя Двіни, а в 1584 р. заложено недалеко старого славного монастиря Холмогорц торговельну емпорію Архангельск. Однак тепер Брюнелюви вже так не щастило ся, щоб міг був перевести в діло торговельні зносини з Самовдами; при устю Печори розбив ся йому корабель, він покидає Росію і зникає нам

з перед очей. Кажуть, що він пізнійше відбував подорожі до Гренляндії під данською флягою.

Але ініціатива не остала без наслідків. В 1593 р. подав Балтазар Де Мушерон (Moucheron) генеральному намісникови Маврикієви Оранському провкт, переплисти Карийським Морем до Китаю; правительство дало на ту ціль два кораблі, до яких додало місто Амстердам ще третій і один яхт. Картограф Плянціос сповняв функції наукового знавця. Капітанами правительствених кораблів подибувмо Корнеліса Корнелісзона Наая (Naij) та Брандта Айсбрандтсона (Ijsabrandtson) Тетгалеса (Tetgales), а оба амстердамські кораблі були під командою Віліяма Баренца (Barentz). Наай і Тетгалес доплили, що правда аж через Угрийську Брану „Насавський пролив“ Голяндців, — до Карийського Моря, а що тут несподівано знайшли отверге море, то думали, що досить добре вивязали ся зі своєї задачі і вернули домів. Також Баренц мусів під 78° півн. шир. завернути ся коло острова Нової Землі, на якого береєї вказували деякі сліди на давнійше російське населенне.

Оптимістичний настрій того часу не брав за але експедиції того, що не дійшла до своєї головної ціли, і в 1595 р. виплила поважна ескадра зложена з сімох кораблів „в ціли знайдєня переїзду на півночи до королівства Китаю та Япану“. Тексель можна було покинути аж 2 липня, і тому коли приїхали до Вайгача, було вже по догідній порі до плавби, а коли не змогли прорубати ледів, мусїли знов думати про безпроволочний поворот. Привезали вони лиш одну потїшаючу вістку, а то що далеко на схід від Оба впадає в Ледове Море друга велика ріка Гіліссі (Gillissy) або Єнісей, та що між устями обох рік ведуть Москалі дійсно торговлю.

Генеральні стани не могли рішити ся на вислання нової експедиції на кошт держави, але приобіцяли щасливому морякови, що знайде північно-східний проїзд, велику грошеву надгороду. Натомість амстердамський магістрат вислав із власної ініціятиви під командою Яна Корнелісона Райпа (Rijp) та Якова Гендріксзона (Hendrickszon) Гемскерка (Heemskerck) два кораблі, що мали попри острів Вайгач дістати ся до Єнісея, там перезимувати, і з найблизшою весною плисти далше до Східної Азії. Обставина, що пізнано конечність уложити наперед плян перезимовання, вказує на великий поступ у розв'язуванню полярних проблемів. Уже 9 червня 1596 р. був Райп коло Медвежого Острова (Bäreninsel), що про нього не було ще ніколи згадки в арктичній літературі, та аж знов появляє ся він тоді, як 1603 р. англійські китолови полювали коло нього на китів. По восьми днях, плывучи в північнім напрямі, побачив Райп чудові скалисті узгір'я громади островів Шпіцберген, як її Голяндці назвали. 1 липня зїхали ся оба кораблі коло Медвежого Острова, а незадовго потім знов розійшли ся. Райп був тої здорової гадки, що в цілі оплинення кінчини Табін треба зараз від початку старати ся підплисти далеко на північ, і тому задержав ся при східнім березі Шпіцбергських островів; не сподівав ся однак, що власне тамтуди нажене зима струя масу ледів. Ніде не отвирав ся йому проїзд і він мимоволі мусів відступити від свого наміру. Розуміть ся, йому вдали ся важні географічні відкриття, але торговельна дорога до Китаю була замкнена так само тоді, як і перед тим.

Плавба Гемскерка була звернена більше на схід. 17 липня побачили острів Нову Землю, а 16 серпня оплинули її північну кінчину по тяжких боротьбах із ледами. Колиб се було вдало ся кілька тижнів скорше, то вони моглиб були

дійти до поважніших результатів; але тепер стояла їм підбігунова зима з своїми пострахами за плечима, і корабель не міг уже покинути „ледового порту“, так що конечно треба було перезимувати серед далеко прикрійших обставин, як було в пляні. Властивою душею цілої залоги був у тім клопоті великодушний та досвідний Баренц, що подібно як Беффін, руководячи ся чистим замилованнем підприємства, задовольав ся доси місцем керманіча, а від тої хвилі обіймив команду. За його приказом станула деревляна хата до перезимовання, та помимо довгої девятимісячної, довший час темної вязниці, с. в. аж до 14 червня, помимо того, що між залогою лютував шкорбут та забирав велике число жертв, примір Баренца всеж таки удержав моряків у безнастанній роботі; коли потеплішало, а кораблів не можна ще було видерти з ледів, казав ладити човни, на яких сподівано ся доплисти до російського континенту. Гемскерк та більша часть його залоги дійсно уратувала ся, але чоловік, що тільки через силу його духа вдав ся ратунок, не побачив свого рідного краю. Вже хорий казав себе занести до човни; по дорозі захопила його смерть, якої ожидав так само спокійно та з підданнем божій волі, як усе в житю. Через столітя не станула людська нога в тім голяндськїм зимовім мешканню, та аж 1817 р. віднайшов Норвежць Карльсен (Carlsen) те місце, що причинило ся до вічної слави Баренца.

З ним спочиває довгі часи плян оплинення Азії. Правда нідерляндсько-східно-індійське товариство взяло ся ще раз до тої задачі, по части під вражіннем розвідки Кеплєрового кореспондента Елїаєя Рєслїна (Röslin) про фізикально-телєвольгічну конєчність, що Полярне море мусить бути отверте, і в 1611 р. вибрали ся два кораблі під Назієм (Naij) та Катом (Cat) до проблематичної дороги

Аніян, що її судьбу ми бажали представити в попереднім розділі. Різними дорогами йшли вони до своєї цілі, але оба вернули з нічим. Так покинено ту неосягнену ціль і тим серйозніше почато думати про се, щоби з пороблених відкрить мати як найбільші господарські користи. Показало ся, що найвідповідніші до сього шпіцберські води з своїм багатством риб та звірів із траном.

Від 1597 р. плавали по тих водах англійські рибальські фльоти, часто під проводом баскійських гарпунарів, що їх мали за найдосвідніших в їх ремеслі. Також із висшими цілями, а то для теоретичних дослідів, явив ся в 1607 р. тут англійський корабель під командою практичного Гедзена. Він плыв перше далеко на північ попри східний беріг Гренляндії і переплив опісля до Шпіцберген, але тут задержали його леди. Пливучи також і з другої сторони Північного Ледового моря, відкрив, як здогадує ся Баров (Barrow), вулканічний острів Ян Маайєн (Maïjen), названий так опісля в 1611 р. Голяндцями. Вони були від 1611 р. такими завзятими конкурентами Англійців у полярнім риболовстві, що між ними часто приходило до сильних спорів, і аж на основі державного договору, що станув між обома народами в 1627 р. за короля Карла I, переведено докладний поділ терену ловлі. Була се величава доба в історії Шпіцбергена, коли протягом короткого арктичного літа розвивала ся незвичайно жива діяльність. Повстало навіть мале місто, „Смеренберг“, а в тамошніх варстатах залягоджували стало поселені ремісники потреби кольтів. Останки численних деревляних будівель та домів іще тепер лежать на берегах, а численні хрести пригадують про той час, коли на зимнім, ледовім острові цвило літнє живе...

Питання північно-західної та північно-східної дороги порішено в XIX тім століттю. В 1851 р.

Шкот Мек Клюр (Clure), втративши свій корабель у ледах, перебив ся в напрямі з заходу на схід щасливо через архіпелаги, що граничать від півночі з Америкою, але потребував на се трьохлітньої, безперервної праці. В рр. 1879 та 1880 розв'язав проблем оплинення Азії з півночі Норденшільд (A. E. v. Nordenskiöld) легше, як сподівав ся, та колиб не була його заскочила одна пригода, яку можна було здасть ся оминати, то був би доплив до своєї ціли, до дороги Берінга, навіть без — розмірно короткого та легкого — перезимовання. Однак сї дві географічні блискучі події є доказом, що наші предки в добрій вірі стреміли до неможливого ідеалу. Бож північно західна дорога є для торговельних цілей раз на все не придатна, доки не наступить основний кліматичний переворот у Північній Америці; трохи ліпше має ся справа з північно-східною дорогою, однак і ся дорога ледви в малій мірі моглаб бути позиточною для світової торгівлі.

Неможливо означити докладні межі епохи відкриття. Всеж таки можна її розтягнути на більше як два століття; зачинає ся з хвилею виступу Генриха Мореплавця, а кінчить ся з двадцятими роками 17 ст. тоді, коли поволі почав остигати у північних народів запал, що до того часу стремів до полярних відерить. Добрий граничний камінь можна би рівнож покласти 1615 роком, коли-то Ле Мер (Maire) та ван Схутен (van Schouten) остаточно в'яснили, як далеко сягає Америка на полудне; отворила ся нова дорога довкола рога Гурн, а вигляд Америки був уже тепер цілковито означений, так як перед тим вигляд Африки. Взагалі мапа з того часу обіймає вже дійсно справжні контури великих континентів, розумієть ся з виключенням Австралії,

бо її береги слідив аж від 1642 р. великий відкривець Абель Тасман. В його чинах можемо бачити пізній, але велнчавий відблеск властивої епохи відкриття; змаганням нашої розвідки, яка тут власне кінчить ся, було, представити важніші моменти з тої епохи.

З М І С Т.

	Стор.
Передмова автора	I
I. Старинні та середні віки	1
II. Португальці в Африці та Індії	29
III. Колумб і відкрите нового сьвіта	58
IV. Перший вплив землі і пізнання полудневого моря	82
V. Відкриття та здобутки Еспанців та Португальців в Америці	101
VI. Участь Французів та германських народів у відкритях	142
Географічна карта.	

Handwritten text in the top right corner, possibly a signature or date.

